

LUND UNIVERSITY

Tidiga svenska vinstdelningssystem. Med särskilt avseende på Höganäs stenkolsbolag 1889-1902 och Kropps aktiebolag 1889-1894

Karlsson, Tobias

2003

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Karlsson, T. (2003). *Tidiga svenska vinstdelningssystem. Med särskilt avseende på Höganäs stenkolsbolag 1889-1902 och Kropps aktiebolag 1889-1894*. (Lund papers in Economic History; Nr 87). Department of Economic History, Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Lund Papers in Economic History

No. 87, 2003

General Issues

Tidiga svenska vinstdelningssystem

*Med särskilt avseende på Höganäs stenkolsbolag
1889–1902 och Kropps aktiebolag 1889–1894*

Tobias Karlsson

Lund Papers in Economic History
ISSN 1101-346X
ISRN LUSADG-SAEH-P--03/87--SE+53

© The author(s), 2003
Printed by KFS, Lund, Sweden, 2003

Orders of printed single back issues (no. 1-65)
Department of Economic History, Lund University
Postal address: P.O. Box 7083, S-220 07 Lund, Sweden
Telephone: +46 46 2227475
Telefax: +46 46 131585

Full-text electronic issues (no. 60, 61, 66--)
www.ekh.lu.se

Tidiga svenska vinstdelningssystem

Med särskilt avseende på Höganäs stenkolsbolag
1889–1902 och Kropps aktiebolag 1889–1894*

Tobias Karlsson

Introduktion

Den 21 januari 1892 inkom en sällsynt omfångsrik motion till Sveriges riksdag. Det var friherren Rudolf Klinckowström som på 187 sidor framlade idéer och förslag kring en helhetslösning av den så kallade arbetarfrågan. Klinckowström var orolig över den alltmer uppenbara konflikten mellan arbetare och arbetsgivare. Frågans lösning krävde reformer på många områden, menade han, exempelvis utvidgad rösträtt, införande av en skiljedomstol och förbud mot socialistisk agitation. Men det som Klinckowström ägnade mest utrymme var en redogörelse för de internationella erfarenheterna av vinstdelning. Om arbetarna fick ta del av företagets vinster skulle de bli mindre benägna att gå i strejk, resonerade han, och berättade om en rad exempel på utländska företag som tillämpade detta belöningsystem i olika former.¹

En ”mönsterbild för förenandet af affärsegarens intressen med arbetarnes” var måleri- och rumsinredningsfirman Redouly & Co i Paris.² Detta företags grundare, Edme Jean Leclair, hade redan 1842 börjat tillämpa vinstdelning. Från detta år till 1886 hade firmans anställda i medeltal fått ut 100 000 franc per år av nettovinsten; i relation till de fasta lönerna kunde denna summa vissa år överstiga 20 procent.³ Systemet innebar, förutom vinstdelaktighet, också att en utvald grupp av de anställda fick delaktighet i företagets förvaltning. Men Redouly & Co var långt ifrån det enda praktikfallet som Klinckowström lyfte fram. Vinstdelningsrörelsen hade vid denna tid nått internationell spridning, detta hade

* Denna uppsats har skrivits i anslutning till forskningsprojektet *Social ingenjörskonst med rötter i amerikansk välfärds kapitalism* finansierat av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse. Jag tackar mina handledare Benny Carlson och Christer Lundh för värdefulla kommentarer samt Ulf Carlbark för att ha visat mig tillräta i Höganäsbolagets arkiv.

¹ Motion Första kammaren 1892:4. Klinckowström satt i Första kammaren 1878-1899 och anses ha varit en av de mest aktiva ledamöterna. Han stod lantmannapartiet nära, var en ivrig protektionist och förespråkade tidigt en rösträttsreform.

² Motion Första kammaren 1892:4, sid 70-71.

³ Motion Första kammaren 1892:4, sid 71-72.

bland annat manifesterats i form av en särskild vinstdelningskongress på världsutställningen i Paris 1889.

Klinckowström var i det sena 1800-talets svenska offentlighet inte ensam om att förespråka vinstdelning. Redan 1870 hade statsvetaren Wolter Arnberg ställt stora förhoppningar till vad han kallade ”arbetarnas association i företagets vinster”.⁴ Nationalekonomen Johan Leffler tog 1881 upp samma idé i sin lärobok *Grundlinier till nationalekonomiken*.⁵ Tio år senare fick han Teknikermötets allmänna sammanträde i Göteborg att uttala sig för ”önskvärdheten af att vinstandelssystemet blifva i vårt land allmänt känt”.⁶ Detta resulterade bland annat i att Leffler 1893 utkom med skriften *Om olika löneformer med särskildt afseende på s. k. vinstdelningssystem*. 1894 återkom frågan i ett politiskt sammanhang i och med justitierådet Ernst Herslows reservation i Högsta domstolens yttrande över den nya aktiebolagslagen.⁷

Det är tydligt att idéer om arbetardelaktighet i företagets vinster fick ett visst genomslag i den svenska samhällsdebatten under 1800-talets senare del. Mindre är dock känt om tankarnas praktiska betydelse. Syftet med denna uppsats är att bidra till ökade kunskaper om i vilken utsträckning, i vilka former samt med vilka avsikter vinstdelning tillämpades i svenska företag under slutet av 1800-talet. För att uppnå detta syfte har jag genomfört en inventering av bolagen på de nordvästskånska stenkolsfälten samt fallstudier av två av företagen i området, Höganäs stenkolsbolag och Kropps aktiebolag.⁸

Innan jag går vidare med att redogöra för tidigare forskning i ämnet och utveckla en teoretisk referensram för mina empiriska undersökningar finns det anledning att säga något om de större sammanhang vari vinstdelningsfenomenet kan placeras. Den ovan refererade motionen av Rudolf Klinckowström har redan antytt en sådan kontext. Att vinstdelning ofta, av såväl politiker som enskilda företagare, lanserats för att motverka fackligt engagemang är väl belagt, inte minst av brittisk forsk-

⁴ Arnberg, Johan Wolter (1870), ”Arbetarfrågan”, *Svensk tidskrift för litteratur, politik och ekonomi*, sid 482-483.

⁵ Leffler, Johan (1881), *Grundlinier till nationalekonomiken*, P A Norstedt & söners förlag: Stockholm.

⁶ Leffler, Johan (1893), *Om olika löneformer med särskildt afseende på s. k. vinstdelningssystem*, Skrifter utgifna af Lorénska stiftelsen, nr 8, Samson & Wallin: Stockholm, förordet.

⁷ Proposition 1895:6, sid 116 ff.

⁸ Att vinstdelning tillämpats i Höganäs och Kropps är känt genom Klinckowström och Leffler. Däremot har systemen i dessa två företag inte blivit föremål för tidigare forskning, vilket är fallet med övriga kända svenska exempel från 1800-talets slut (om än i mycket begränsad omfattning). Att jag utöver fallstudierna velat inventera de andra företagen på gruvfälten hänger samman med de brittiska forskningsresultat som visat på förekomsten av imitations-effekter mellan företag i samma bransch (se sid 7). Det ska dock noteras att den nordvästskånska gruvnäringen skiljer sig från många andra branscher genom att företagen är lokaliserade inom ett tämligen begränsat geografiskt område.

ning.⁹ Något som blivit alltmer uppenbart för mig under arbetet med denna uppsats är att vinstdelning också kan vara ett, av många, medel i arbetsgivares konkurrens sinsemellan om arbetskraft. En som lyft fram detta perspektiv är den amerikanske statsvetaren Peter Swenson.

Om arbetare har möjlighet att byta jobb – så att säga rösta med fötterna – kan arbetsgivare spelas ut mot varandra och lönerna drivas upp. Det finns därför ett intresse hos arbetsgivare att försöka kontrollera arbetsmarknader. För att skaffa sig en bättre förhandlingsposition i konkurrensen om arbetskraft kan arbetsgivaren agera utifrån två grundläggande strategier: en individualistisk strategi och en kollektivistisk.¹⁰

I det första fallet försöker arbetsgivare, med hjälp av belöningsformer och arbetsvillkor, skilja ut sig från konkurrerande företag. I det andra fallet försöker flera arbetsgivare komma överens om en gemensam policy för lönesättning och andra anställningsförhållanden. Båda strategierna leder, om de tillämpas framgångsrikt, till att arbetarnas möjligheter att spela ut arbetsgivare mot varandra minskar. Med den kollektivistiska strategin blir löner och arbetsvillkor så likartade mellan företag att arbetarnas anledningar till att byta arbetsgivare försvagas. Med den individualistiska strategin tenderar arbetsmarknaden att bli segmenterad, uppdelad i flera relativt isolerade submarknader, och det blir kostsamt för arbetstagare att byta arbetsgivare.

Det finns flera arrangemang som ofta återkommer hos arbetsgivare som tillämpar den individualistiska strategin. Belöning enligt anciennitetsprincipen är ett typexempel. Arbetaren belönas då efter anställningstidens längd snarare än utifrån prestation, kunskap eller arbetstid. En fördel med anciennitetsprincipen, ur arbetsgivarens perspektiv, är att arbetskraft kan rekryteras till låga ingångslöner.

Ett annat sätt för arbetsgivare att segmentera arbetsmarknaden är att tillhandahålla olika typer av trygghetsarrangemang eller sociala inrättningar, det vill säga belöningar utöver den vanliga lönen. Det kan handla om fria eller subventionerade bostäder, sjukvård, försäkringar, livsmedelsförsörjning, pensioner, skolor, fritidsverksamhet och liknande.

Ytterligare ett inslag i den individualistiska strategin är arrangemang som syftar till att skapa intressegemenskap mellan arbetsgivare och ar-

⁹ Matthews, Derek (1989), "The British experience of profit sharing", *Economic history review*, nr 4.

¹⁰ Detta och följande sex stycken bygger på Swenson, Peter (1991), "Managing the managers: The Swedish employers confederation, labour scarcity, and the suppression of labor market segmentation", *Scandinavian journal of history*, vol 16, sid 339-340. Dock har jag valt att, i likhet med Christer Lundh, använda termerna 'individualistisk' och 'kollektivistisk' för att beskriva de två arbetsgivarstrategierna, snarare än att direkt översätta Swensons beteckningar 'segmentalist' och 'solidaristic'. Lundh, Christer (2002), *Spelets regler: Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850-2000*, SNS förlag: Stockholm, sid 219.

betare. Ett exempel på detta är system för arbetarnas medinflytande i företaget. Även ämnet för denna uppsats – vinstdelning – brukar hänföras till kategorin intressegemenskap. Men arbetarnas delaktighet i företagets vinster kan också kopplas till såväl belöning efter anciennitet som trygghetsinrättningar, vilket inte minst mina undersökningar av företagen på de nordvästskånska stenkolsfälten visar.

Det finns alltså ett intresse hos arbetsgivare att skaffa sig kontroll över arbetsmarknader. Denna strävan har, genom historien, gett upphov till en rad olika institutionella lösningar som syftat till att begränsa arbetskraftens rörlighet.

Fram till mitten av 1800-talet kännetecknades exempelvis den svenska arbetsmarknaden – i den mån man överhuvudtaget kan tala om en marknad – av långtgående segmentering. Detta hade delvis naturliga orsaker. Landet var glest befolkat, de geografiska avstånden var långa och kommunikationerna bristfälliga. Men arbetsgivarens sociala ansvar var också kodifierat i lagtext, exempelvis i form av tjänstehjonsstadgan, och inbyggt i folks sinnen. Regler om försvarslöshet, hemortsrätt och ett inre passtvång utgjorde ytterligare hinder för den arbetstagare som önskade byta jobb. I och med århundradets politiska och ekonomiska omvälvningar – liberalismen o industrialiseringen – luckrades den lagstiftade paternalismen upp. Relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare förändrades och blev mer opersonlig och kontraktsmässig. Arbetskraftens rörlighet kunde öka.¹¹

Men, som historikern Thommy Svensson påpekat, innebar detta inte nödvändigtvis att arbetsgivarens sociala åtaganden, de arrangemang som segmenterade arbetsmarknaden, med automatik dog ut.¹² Paternalismen¹³ ändrade visserligen karaktär.

Den övergick från att ha varit *reaktiv* till att bli *proaktiv* – från att ha varit en självklarhet eller ett nödvändigt ont till att bli en medveten strategi för att rekrytera arbetskraften och styra dess arbetsinsatser. Det kan till och med vara så, menar Svensson, att paternalismen intensifierades mot slutet av 1800-talet.

Vid samma tid trädde den socialistiska arbetarrörelsen in på scenen. Arbetsgivarens sociala ansvar utmanades av den radikala arbetarrörelsens agitatorer. En del arbetsgivare svarade då med att överge pater-

¹¹ Lundh (2002), sid 59-67; Svensson, Thommy (1988), ”Japansk företagsledning och svenska bruk – en felande länk?”, i Berndt Schiller & Thommy Svensson (red), *Arbete och arbetsmarknad i Norden: Nya linjer inom den nordiska arbetslivsforskningen*, Arkiv: Lund, sid 181.

¹² Svensson (1988), sid 174-175, 181, 183.

¹³ Svensson gör ingen distinktion mellan begreppen ’paternalism’ och ’patriarkalism’ men väljer att använda det förstnämnda för att anpassa sig till det anglosaxiska språkbruket. Svensson (1988), sid 174.

nalismen, andra, speciellt i USA, anpassade sin arbetspolitiska strategi. Det finns en intressekonflikt mellan kapital och arbete men båda parter har ett intresse av att företaget går bra. Denna intressegemenskap ska odlas och stimuleras, resonerade man. Verktygen för att binda arbetskraften förfinades. Vinstdelning, delägarskap, medinflytande och särskilda personalavdelningar blev vanliga inslag i vad som kom att kallas *välfärds kapitalism*.¹⁴

Även i Sverige fanns ett intresse för denna arbetspolitiska strategi men det är oklart i vilken utsträckning och i vilka former den kom att tillämpas.¹⁵ I efterhand kan emellertid konstateras att utvecklingen här i huvudsak tog en annan riktning. Arbetarrörelsen organiserade sig framgångsrikt på central nivå. Inför detta faktum valde arbetsgivarna den kollektivistiska strategin och förordade enhetliga löner och arbetsvillkor. Den solidariska lönepolitiken blev en grundsten i 'den svenska modellen'. Vinstdelning och andra segmenterande arrangemang var definitivt inte något som skulle uppmuntras.¹⁶

Arbetsgivares strävan efter att kontrollera arbetsmarknader ingår i ett möjligt sammanhang i vilket denna uppsats kan placeras. Det finns naturligtvis flera. Vinstdelning är inte bara ett sätt underlätta personalförsörjningen, det kan också vara ett sätt att motivera och stimulera den personal som man lyckats rekrytera. Arbetarnas delaktighet i det finansiella resultatet är, som ekonomi-historikern John Shields påpekat, en tänkbar lösning på det så kallade principal-agentproblemet.¹⁷ Det vill säga: Hur ska arbetsgivaren (principalen) kunna försäkra sig om att arbetaren (agenten) jobbar flitigt och noggrant? I ett system med vanliga timlöner har arbetaren inga incitament att höja arbetstempot. Och med ackordslöner saknar arbetaren ett ekonomiskt intresse av att upprätthålla en hög kvalitet på produkten. Lösningen på detta dilemma har ofta varit övervakning. Arbetsgivaren får helt enkelt anlita förmän som håller koll på arbetarna. Men övervakning kostar pengar. Med vinstdelning kan dessa kostnader reduceras eftersom de anställda då får incitament att övervaka och uppmuntra varandra.

Nu är det åter dags att snäva in fokus en aning och börja studera vinstdelningsfenomenet som sådant. Jag fortsätter i de två följande kapitlen

¹⁴ Svensson (1988), sid 187-190. En aktuell svensk introduktion till forskningen om den amerikanska välfärds kapitalismen ges i Carlson, Benny (2003), *Amerikansk välfärds kapitalism och social ingenjörskonst*, SNS Förlag: Stockholm.

¹⁵ Östlund, David (2003), *Det sociala kriget och kapitalets ansvar: Social ingenjörskonst mellan affärsintresse och samhällsreform i USA och Sverige 1899-1914*, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet: Stockholm, sid 111-112.

¹⁶ Se Swenson (1991).

¹⁷ Shields, John (1997), "'Lead bonus happy': Profit-sharing, productivity and industrial relations in the Broken Hill mining industry, 1925-83", *Australian economic history review*, vol 37, nr 3.

med redogörelser för tidigare forskning och en teoretisk referensram. Därefter går jag närmare in på vad som är känt om vinstdelning i Sverige under slutet av 1800-talet; dels i form av en genomgång av kvalitativa utsagor om fenomenets utbredning, dels i form av kortfattade redogörelser för vad som är känt om fyra tidiga vinstdelningsförsök. I uppsatsens femte kapitel konkretiserar jag syfte och metoder, ger en introduktion till de nordvästskånska stenkolsfälten samt redogör för resultaten av mina empiriska undersökningar. Dessa består, som nämnts ovan, av en inventering av vinstdelningens spridning och omfattning på gruvfälten samt av fallstudier av vinstdelningens former och avsikter i två av företagen, Höganäs och Kropps. Uppsatsen avslutas med ett kapitel där resultaten från de empiriska undersökningarna sammanfattas, diskuteras och tolkas.

Tidigare forskning

Den vetenskapliga litteraturen om vinstdelning är omfattande. Jag ska här kort beröra den begränsade del av forskningsfältet som ryms inom ämnet ekonomisk och socialhistoria.

En stor del av forskningen handlar om brittiska förhållanden, kanske beroende på förekomsten av ett användbart och lättillgängligt källmaterial i form av de årliga rapporter om fenomenets spridning som landets myndigheter började publicera redan 1891. Ekonomi-historikern Roy Church har, delvis med hjälp av detta material, undersökt den brittiska vinstdelningsrörelsen 1850–1914 och tycker sig kunna se ett mönster: vinstdelningsförsök startades ofta under perioder med hög sysselsättning och konflikter på arbetsmarknaden.¹⁸ Vidare menar Church att försöken sällan blev långlivade – de hade en hög mortalitet, för att låna ett uttryck från demografin – samt att vinstdelaktighet sällan kombinerades med ökad delaktighet i företagets styrelse. Eventuellt deltagande var begränsat till systemets implementering och administration.

I en artikel i *Economic history review* sammanfattar Derek Matthews de brittiska erfarenheterna av vinstdelning som ett sätt för arbetsgivare att disciplinera arbetarna.¹⁹ Förutom det som tidigare påpekats av Church tillför Matthews observationen att arbetarnas genomsnittliga bonus i förhållande till lönen var tämligen konstant över tiden. Matthews prövar också om det går att säkerställa ett statistiskt samband mellan införandet av vinstdelningssystem och antalet förlorade arbetsdagar, dock utan att

¹⁸ Church, Roy (1971), "Profit-sharing and labour relations in England in the nineteenth century", *International review of social history*, vol 16, nr 1, sid 1-16.

¹⁹ Matthews (1989), sid 439-464.

lyckas. Däremot finner han en imitationseffekt; när ett företag inför vinstdelning tenderar andra företag i samma bransch att följa efter.

Det finns flera undersökningar av vinstdelning på företagsnivå. Två exempel är Sidney Pollards och Robert Turners studie av J. T. and J. Taylor of Batley samt Robert B Perks studie av William Thomson & Sons Ltd.²⁰ På företagsplanet framkommer tydliga skillnader i vinstdelningens praktiska tillämpning och de enskilda personernas avgörande roll för systemens uppkomst och utformning.

Förutom ovan nämnda makro- och mikroinriktade studier finns också forskare som närmat sig fenomenet ur ett branshperspektiv. Matthews undersökning av gasdistributörer är ett sådant exempel.²¹

Den historiska forskningen om vinstdelning i USA är inte lika omfattande som den som berör Storbritannien. Visserligen visade också den amerikanska statsmakten intresse för vinstdelningsaktiviteterna i näringslivet (om än inte lika tidigt som i Storbritannien); år 1917 publicerade United States Bureau of Labour Statistics en rapport som bland annat beskriver vinstdelningsaktiviteternas spridning, former och effekter.²² Sentida forskning fokuserad på fenomenets historiska betydelse i USA verkar dock i stort sett saknas. Däremot behandlas belöningsformen i bredare ekonomisk- och socialhistoriska översikter. Edward Berkowitz och Kim McQuaid tar exempelvis upp den norskättade entreprenören Nelson O Nelsons vinstdelningsplan från 1886 i sin historik *Creating the welfare state: The political economy of twentieth-century reform*.²³ Nelson hade genomfört studiebesök i Frankrike och lät uppföra ett helt industriellt mönstersamhälle med namnet Leclair, efter vinstdelningens 'fader', den inledningsvis nämnde Edme Jean Leclair. Milton Derber skriver om Yale and Towne Manufacturing Company i *The American idea of industrial democracy 1865–1965*.²⁴ Vinstdelningsplanen i Yale and Towne Manufacturing Company, som initierades 1887, innebar att effektivitetsvinster (minskade produktionskostnader) delades mellan ägare, förmän och arbetare i proportionerna 50–10–40.

²⁰ Pollard, Sidney & Turner, Robert (1976), "Profit-sharing and autocracy: The case of J.T. and J. Taylor of Batley, Woolen manufacturers, 1892-1966", *Business history*, vol 18, nr 1, sid 4-34; Perks, Robert B (1982), "Real profit-sharing: William Thomson and sons of Huddersfield, 1886-1925", *Business history*, vol 24, nr 2, sid 156-174.

²¹ Matthews, Derek (1988), "Profit-sharing in the gas industry, 1889-1949", *Business history*, vol 30, nr 3, sid 306-328.

²² Se Carlson (2003), sid 74-75 samt 77.

²³ Berkowitz, Edward & McQuaid, Kim (1980), *Creating the welfare state: The political economy of twentieth-century reform*, Praeger: New York. I Carlson (2003), sid 74-78, återfinns fler referenser till den amerikanska forskningen.

²⁴ Derber, Milton (1970), *The American idea of industrial democracy 1865-1965*, University of Illinois Press: Urbana, Chicago & London.

Vinstdelningsfrågans ideologiska och politiska innebörd i den svenska 1800-talsdebatten har belysts av rättshistorikern Claes Peterson i *Äganderätt, avtalsfrihet och fördelning av företagens vinster*.²⁵ Petersons slutsats är att:

[...] den under 1800-talets senare decennier diskuterade och även tillämpade vinstdelningen inte kan betraktas som filantropi, vars syftemål var att 'humanisera' kapitalismen. Tvärtom framgår av de inlägg, som systemets författare gjorde i tidens samhällsdebatt, att vinstdelningen betraktades som ett politiskt instrument med uttalat anti-socialistiska förtecken avpassat till att häva den i industrialismens genombrottskede alltmer akuta och hotfulla intressemotståndet mellan arbetsgivare och arbetare.²⁶

Även statsvetaren Erik Åsard har behandlat vinstdelningsfrågan i Sverige ur ett idéhistoriskt perspektiv.²⁷ Åsard tycker sig här finna ursprunget till senare tiders löntagarfondsfråga.

Det finns en hyggligt god bild av vinstdelningsfrågan i den svenska samhällsdebatten – kunskaperna om idéernas praktiska tillämpning och utbredning i svenska företag är, som nämndes inledningsvis, grumligare. Den dominerande uppfattningen är att fenomenet varit tämligen ovanligt i Sverige.²⁸ Några helt säkra slutsatser kan dock inte dras, det första systematiska försöket att uppskatta hur många företag som i någon form tillämpade belöningsformen gjordes inte förrän 1952.²⁹

Ett par av de kända svenska exemplen behandlas kortfattat i företagsmonografier. I *Munksjö bruks minnen*, ett över 700 sidor långt praktverk av Elis Bosaeus, beskrivs företagets vinstdelningssystem i ett kapitel med rubriken "Tryggad ålderdom".³⁰ Torsten Gårdlund ger i *Atlas Copco 1873–1973: Historien om ett världsföretag i tryckluft* upplysningar om såväl vinstdelningssystemets karaktär och omfattning. Gårdlund resonerar också kring vilka motiv som kan ha funnits bakom initiativet.³¹

Bland annat med uppgifter från dessa monografier, samt utifrån enstaka nedslag i företagsarkiv, har Peterson gjort en kortfattad genomgång av några kända svenska system från 1800-talets senare del. Hans slutsats är att avsikterna bakom dessa i regel var samma som anfördes i samhälls-

²⁵ Peterson, Claes (1984), *Äganderätt, avtalsfrihet och fördelning av företagens vinster: Vinstandelssystemet i svensk 1800-talsdebatt*, Juristförlaget: Stockholm.

²⁶ Peterson (1984), sid 105.

²⁷ Åsard, Erik (1978), *LO och löntagarfondfrågan: En studie i facklig politik och strategi*, Raben & Sjögren: Stockholm.

²⁸ Skytt, Torsten & Åsbrink, Sven H (1952), *Vinstdelning och vinstandelssystem: Uppkomst, utveckling, framtidsmöjligheter*, Studieförbundet näringsliv och samhälle: Stockholm, sid 29; Åsard (1978), sid 18.

²⁹ Skytt & Åsbrink (1952).

³⁰ Bosaeus, Elis (1953), *Munksjö bruks minnen*, Uppsala, sid 642-643.

³¹ Gårdlund, Torsten (1973), *Atlas Copco 1873-1973: Historien om ett världsföretag i tryckluft*, Atlas Copco AB: Nacka, sid 56-57 samt 368-369.

debatten – det handlade mer om att bevara arbetsfreden än om att förbättra livsvillkoren för arbetarna. Men han konstaterar också att ”[v]i vet mycket litet om i vilken utsträckning och med vilka erfarenheter vinstdelning tillämpades i svenska företag under den här behandlade perioden”.³²

Teoretisk referensram

Jag har tidigare varit inne på var vinstdelning kan placeras i ett mer generellt teoretiskt sammanhang. Den referensram som presenteras i detta kapitel fokuserar mer direkt på vinstdelningsbegreppets innebörd, praktiska former, eventuella samhörighet med medinflytande samt på vilka motiv som kan tänkas ligga bakom en företagslednings beslut att göra de anställda delaktiga i vinsten.

Vad är vinstdelning?

Det finns flera definitioner av begreppet vinstdelning. Church har exempelvis föreslagit att vinstdelning kan ses som ”en överenskommelse mellan en arbetsgivare och hans anställda i vilken en andel, fastställd på förhand, av företagets vinster betalas till de anställda utöver löner” (egen översättning).³³

Enligt Church är vinstdelning alltså att betrakta som ett avtal. Detta är en normativ uppfattning som är mindre lyckad att omsätta i ett forskningssammanhang.³⁴ Jag menar att vinstdelaktighet för arbetarna också kan vara ett ensidigt åtagande från arbetsgivarens sida. Jag håller dock med Church om att det bör finnas i förväg fastställda principer för hur arbetarnas del i vinsten räknas fram för att man ska kunna tala om vinstdelning i egentlig mening.

Den tredje avgränsningen i Churchs definition är att vinstandelarna ska vara en belöning *utöver* den ordinarie lönen. I likhet med Åke Wréden ser jag ingen större poäng i att definitionsmässigt låsa fast mig vid

³² Peterson (1984), sid 99. De exempel som Peterson tar upp är Stockholms gaslysningsaktiebolag, Nya aktiebolaget Atlas, Munksjö Aktiebolag och Försäkringsbolaget Skandia.

³³ Church (1971), sid 3.

³⁴ Jag misstänker att Church mer eller mindre medvetet tillägnat sig synen på vinstdelning som ett avtal från gångna tiders vinstdelningsförespråkare. Vid den nämnda kongressen som hölls i Paris 1889 anges exempelvis i den första resolutionen att vinstdelning är en ”fritt avslutad” överenskommelse. Förmodligen ska denna skrivning, åtminstone delvis, tolkas som en markering att kongressdeltagarna inte ville se att belöningsformen skulle pådyvlas uppifrån genom statliga föreskrifter. Kongressens samtliga resolutioner finns översatta i Leffler (1893), sid 135-138.

detta.³⁵ I praktiken kan det också, som Torsten Skytt och Sven Åsbrink påpekar, vara vanskligt att göra en skarp distinktion mellan vinstandel och lön.³⁶ Det är tänkbart att företag som tillämpar vinstdelning kan hålla lägre löner än andra företag.

Jag använder i denna uppsats följande definition av vinstdelning: En belöningsform vari en andel av företagets vinst, framräknad med en på förhand uttryckt princip, betalas till de anställda. Med vinstdelning avses inte bonussystem som enbart omfattar företagsledningen (så kallade *tan-ti-ème*) eller en liten grupp tjänstemän. De fall där principer saknas för hur de anställdas andel ska beräknas men där en del av vinsten disponeras till deras förmån under en följd av år benämns *obestämd* vinstdelning.³⁷

Vinstdelningssystemets grundelement

För att vinstdelning ska kunna tillämpas i praktiken krävs en mängd olika regler. Dessa regler kan tillsammans sägas utgöra ett vinstdelningssystem.³⁸ Skytt och Åsbrink menar att ett vinstdelningssystem i allmänhet består av sex grundelement:

(1) Avgränsning av vilka anställda som deltar i systemet. Ett vinstandelssystem kan omfatta hela arbetsstyrkan i ett företag men det kan också vara begränsat till en viss kategori av de anställda.³⁹ Det är möjligt att deltagande i vinstdelning är kopplat till vissa personliga krav, exempelvis anställningstid, ålder eller sparande.

(2) Normer för beräkning av företagets vinst. Det bör i ett vinstandelssystem finnas normer för hur beräkningen av företagets vinst ska gå till. Men det är, menar Skytt och Åsbrink, inte nödvändigt att beräkningsgrunden är identisk med den officiellt redovisade vinsten. Ett alternativ skulle kunna vara att använda den beskattningsbara vinsten som beräkningsgrund.

(3) Normer för beräkning av de anställdas del av vinsten. Skytt och Åsbrink talar om tre huvudalternativ för hur beräkningen av de anställdas andel kan gå till. Det första alternativet är att de som omfattas av systemet får en fast andel av vinsten. Det andra är att personalens vinstandel står i proportion till aktieutdelningen. Det tredje är att personalens

³⁵ Wredén, Åke (1976), *Kapital till de anställda? En studie av vinstdelning och löntagarfonder*, Studieförbundet näringsliv och samhälle: Stockholm, sid 20.

³⁶ Skytt & Åsbrink (1952), sid 10.

³⁷ Benämningen är hämtad från Leffler (1893), sid 72-73. Skytt och Åsbrink talar om "orena" vinstandelssystem för att beteckna de fall där arbetarnas vinstandel bestäms utan objektiva kriterier. Skytt & Åsbrink (1952), sid 10.

³⁸ Skytt & Åsbrink (1952), sid 7-9.

³⁹ Se dock min definition av vinstdelning ovan.

vinstandel beräknas utifrån proportionen mellan kapital och lönekostnader för året (eller något liknande förhållande).

(4) Normer för den inbördes fördelningen av de anställdas del av vinsten. Det räcker dock inte med normer för hur personalens vinstandel ska beräknas. Det bör också finnas normer för hur vinstandelen ska fördelas mellan dem som omfattas av systemet. Även på denna punkt finns en rad olika tänkbara alternativ. Den anställdes lön i förhållande till den totala lönesumman, den anställdes familjeförhållanden, ålder eller anställningstid är några exempel. Det är också möjligt att vinstdelningen syftar till att utjämna eller förstärka lönespridning inom företaget eller att premiera anmärkningsvärda personliga insatser.

(5) Utbetalningsform. En grundläggande distinktion kan göras mellan *kontanta* och *indirekta* system. I det förra fallet betalas vinstandelen ut i reda pengar. I det senare fallet utgår vinstandelen i någon annan form, exempelvis som aktier eller som medlemskap i en kollektiv fond. De fall där båda formerna av utbetalning förekommer kallas *blandade* system.

(6) Utbetalningsterminer. Även tidpunkten för andelarnas utbetalande är ett intressant grundelement i ett vinstandelssystem. Här skiljer man mellan *omedelbar* utbetalning och *uppskjuten* utbetalning. Det vill säga om andelen betalas ut vid en tidpunkt som ligger nära årsboks slutet eller om andelen betalas ut först när den anställde uppnått en viss ålder eller liknande.

Skytts och Åsbrinks modell av vinstdelningssystemens grundelement utgör ett viktigt verktyg i mitt försök att analysera vinstdelningens former. En aspekt som inte berörs i denna modell är emellertid maktrelationerna i företaget.

Maktrelationer i företaget

I den vetenskapliga litteraturen diskuteras ofta vinstdelning i samma andetag som medbestämmande. Ett tydligt exempel på det finner man i *The new Palgrave dictionary of economics* där nationalekonomen D M Nuti valt att behandla de två begreppen i samma artikel. Det finns en samvariation mellan vinstdelning och medbestämmande, företag med mycket av det förra och lite av det senare existerar knappast, hävdar Nuti.⁴⁰

Företagsekonomen Michael Poole är inte lika övertygad om detta.⁴¹ Han betonar att de anställdas deltagande i företagets finansiella resultat

⁴⁰ Nuti, D M (1987), "Codetermination and profit-sharing", i John Eatwell, Murray Milgate & Peter Newman (red), *The new Palgrave dictionary of economics: Volume 1 A to D*, Macmillan: London, sid 466.

⁴¹ Poole, Michael (1989), sid 7-8.

och deras deltagande i beslutsfattande är fenomen som inte alltid uppträder samtidigt. Vem som tagit initiativet till reformerna är av stor betydelse i sammanhanget. Det är, menar Poole, mycket möjligt att ett vinstdelningsförsök som initierats av en företagsledning kombineras med ökat konsultativt inflytande för arbetarna men knappast troligt att det också utmynnar i att anställda får tillsätta platser i styrelsen.

För att empiriskt kunna undersöka sambandet mellan vinstdelning och medbestämmande krävs en modell som beskriver maktrelationerna i företaget. En sådan har konstruerats av ekonomi-historikern Christer Lundh.

Lundh skiljer mellan fyra olika maktrelationer mellan arbetsgivare och arbetare: *lydnadsrelationen*, där arbetsgivaren själv fattar beslut utan att informera eller samråda med arbetarna; *samrådsrelationen*, där arbetarna har rätt att få information, yttra sig och komma med synpunkter, dock utan att vara direkt delaktiga i själva beslutsfattandet; *medbestämmande-relationen*, där arbetarna deltar i beslutsfattandet men inte har majoritet; samt *självbestämmande*, där arbetarna kan fatta beslut.⁴²

Maktrelationerna i ett företag kan, enligt Lundh, skilja sig åt mellan företagets olika beslutsområden.⁴³ Dessa beslutsområden är: (1) allmänna anställningsförhållanden, (2) arbetarskydd och välfärdsanordningar, (3) personalpolitik, (4) arbetets ledning och produktionens uppläggning samt (5) företagets ledning. Inom varje beslutsområde ryms i sin tur specifika beslutskategorier.

Två beslutskategorier där det ligger nära till hands att förvänta sig förändrade maktrelationer i samband med vinstdelning är företagets redovisning och framförallt dess bokslut samt, i förekommande fall, välfärdsanordningar med koppling till vinstdelningen.

Som framgick av Skytts och Åsbrinks modell så kan man tänka sig vinstdelningssystem där de anställdas andelar betalas ut i form av aktier. I ett sådant fall torde man också kunna förvänta sig att maktrelationerna i företaget ändras, om än inte nödvändigtvis på något genomgripande eller dramatiskt sätt.

Produktivitet, arbetsfred eller personalförsörjning?

Liksom vinstdelning kan bedrivas i en mängd olika former finns, som torde ha framgått av diskussionen i introduktionskapitlet, flera tänkbara motiv bakom systemens införande. Matthews har, utifrån brittiska erfa-

⁴² Lundh, Christer (1989), *Den svenska debatten om industriell demokrati 1919-1924: I. Debatten i Sverige*, Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen: Lund, sid 19.

⁴³ Lundh (1989), sid 22-23.

renheter, föreslagit en indelning av avsiktsförklaringarna i tre huvudgrupper.⁴⁴

De *affärsmässiga* skälen till vinstdelning som åberopas kan i sin tur brytas ned i två undergrupper; dels de fall där avsikten är att förbättra de anställdas produktivitet och sänka kostnaderna, dels de fall där avsikten är att minska arbetarnas benägenhet att ta till strejker och reducera facket's inflytande på arbetsplatsen.

De *politiska* skälen är mer storslagna och sträcker sig utöver en önskan att påverka förhållanden i ett enskilt företag. Vinstdelning kan exempelvis ses som ett sätt att fostra arbetarna till sparsamhet, hårt arbete och respekt för äganderätten och därigenom desarmera motsättningarna i samhället.

Den tredje typen av argument för vinstdelning är av *filantropisk* karaktär. Här handlar det primärt inte om företagarens vilja att maximera vinster utan om välgörenhet, empati och rättviseuppfattning. Vinstdelning införs helt enkelt därför att arbetsgivaren känner ett socialt ansvar, kanske i kombination med en ideologisk övertygelse om att den traditionella fördelningen av företagets vinster är orättfärdig.

Shields har konstruerat en snarlik kategorisering.⁴⁵ Även han delar in de tänkbara motiven i tre grupper.

Till de *ekonomiska* motiven räknar Shields förhoppningar om ökad flexibilitet respektive ökad produktivitet. I det förra fallet ses vinstdelning som ett sätt för företaget att försäkra sig mot exempelvis fluktuationer i priser.⁴⁶ I det senare fallet betraktas vinstdelning som ett sätt att höja de anställdas produktivitet. Shields gör här, som nämnts, en koppling till principal-agentteorin enligt vilken arbetsgivarens övervakningskostnader kan reduceras om arbetarnas intressen harmonieras med företagets.

Till skillnad från Matthews hänför Shields arbetsgivarens önskan att genom vinstdelning motverka fackligt engagemang och/eller strejker till en egen kategori med benämningen *industriella* motiv.

Shields tredje kategori – *kulturella* och *ideologiska* motiv – rör arbetsgivarens försök att påverka de anställdas motivation och attityder i vidare bemärkelse. Det kan handla om att genom vinstdelning minska de anställdas sjukfrånvaro eller skapa en företagskultur som präglas av harmoni och samarbete.

Shields är dock tveksam till om de kulturella och ideologiska motiven egentligen ska betraktas som en självständig kategori då ju dessa i grun-

⁴⁴ Matthews (1989), sid 440-444.

⁴⁵ Shields (1997), sid 224-227.

⁴⁶ Det ska i det här sammanhanget sägas att Shields använder en bred definition av vinstdelning som inte förutsätter att arbetarnas ordinarie lön och deras vinstandel är oberoende av varandra.

den kan ses som *medel* för att uppnå andra målsättningar. Primärt, menar Shields, handlar vinstdelning antingen om ekonomiska eller industriella motiv – om att få arbetskraften att jobba hårdare eller om att få arbetarna att avstå från strejker.

De taxonomier som Matthews och Shields konstruerat är inte oproblematiske. Kategorierna är exempelvis inte ömsesidigt uteslutande; det torde i praktiken mycket väl kunna finnas fall där vinstdelning motiveras av flera olika typer av argument samtidigt.

Shields tydliga distinktion mellan ekonomiska och industriella motiv är dock relevant och meningsfull, inte minst mot bakgrund av de politiska sammanhang vari vinstdelningsidén lanserades i slutet av 1800-talet. Var arbetsfredsmotivet lika centralt för de arbetsgivare som faktiskt tillämpade vinstdelning som för idéns anhängare i den offentliga debatten? Eller var det mer renodlat ekonomiska skäl som fick företag att göra de anställda delaktiga i resultatet? Men uppdelningen i ekonomiska och industriella motiv räcker inte. Det är anmärkningsvärt att varken Matthews eller Shields lägger någon större vikt vid arbetsgivares önskan att knyta till sig arbetskraft och segmentera arbetsmarknader.⁴⁷ Också *personalför-sörjning* bör som jag ser det betraktas som ett självständigt motiv.

Vinstdelning i 1800-talets Sverige – en översikt

Som framgick av inledningen aktualiserades frågan om arbetarnas delaktighet i företagets vinster vid flera tillfällen i det sena 1800-talets svenska offentlighet. Influenserna till denna debatt hämtades utifrån. Klinckowströms motion var exempelvis i princip en översättning av ett tyskt verk, som i sin tur var en översättning (med vissa kompletteringar) av amerikanen Nicholas Paine Gilmans *Profit sharing between employer and employee* från 1889.⁴⁸ Även Lefflers *Om olika löneformer* bygger nästan uteslutande på internationell litteratur.⁴⁹

⁴⁷ Shields (1997) nämner möjligheten att vinstdelning för avlägset belägna gruvorter kan ha varit en ”attraktionslön” avsedd att ”öka det lokala arbetskraftsutbudet”, sid 225. Han utvecklar dock inte resonemanget närmare.

⁴⁸ Gilman var en pastor och lärare i social etik vid ett teologiskt seminarium. Han beskrivs av idéhistorikern David Östlund som en ’social gospeler’. Östlund (2003), sid 138.

⁴⁹ En viktig källa för Leffler var ett verk med titeln *Guide de la participation* av en fransman vid namn Albert Trombert. Detta uppges ha varit en bearbetning av en studie som publicerades 1878 av tysken V Böhmert, chef för den Statistiska centralbyrån i Dresden. Leffler har också haft tillgång till tidskrifter utgivna av organisationer som velat främja vinstdelningstanken; *Bulletin de la participation aux bénéfices* som gavs ut av La Société pour l’étude pratique de la participation i Frankrike samt kvartalsskriften *Employer and employee* som gavs ut av den amerikanska Association for propagation of profit sharing. Se Leffler (1893), sid 86-87.

Men vad hade de som propagerade för respektive emot arbetarnas vinstdelaktighet att säga om idéns praktiska utbredning i det svenska näringslivet? Och vad är egentligen känt om de svenska företag som vid denna tid tillämpade vinstdelning? Det är frågor som jag i tur och ordning ska titta närmare på i detta kapitel.

Några utsagor om företeelsens genomslag i praktiken

I sin motion från 1892 konstaterade Klinckowström att "[i] vårt land har idén att låta arbetarna dela arbetsvinsten endast i ringa mån blifvit realiserad".⁵⁰ Klinckowström beklagade vidare det bristfälliga kunskapsläget: "Ledsamt nog finnes rörande denna så viktiga fråga ingenting i samlad form offentliggjort".⁵¹ I dagstidningar hade han dock lyckats hitta fyra svenska exempel: Höganäs stenkolsbolag, Munksjö pappersbruk, Nya aktiebolaget Atlas samt ett gods i Tillinge socken i Uppland.⁵²

Klinckowströms vinstdelningsidé fick i utskottsbehandlingen ett positivt bemötande. Av motionssvaret framgick att utskottet orienterat sig i hur frågan behandlats i andra länder och instämde i bedömningen att fenomenet endast vunnit begränsad utbredning i Sverige. Dock påpekade utskottet att idén "är redan i någon mån införd vid statens jernvegar, hvarest en del af vinsten årligen afsättes till tjenstemennens pensionering".⁵³ Klinckowströms motion fick ett svalare bemötande i Första kammaren där den avslogs utan större debatt. Under överläggningarna gjordes emellertid följande reflektion av riksdagsledamoten Ekenman apropå Klinckowströms, av utskottet tillstyrkta, förslag att vinstdelning skulle befrämjas genom statlig upplysningsverksamhet: "kännedom om saken finnes nog, [...] det är andra omständigheter, som hittills hindrat dess tillämpning."⁵⁴ Ekenman delade alltså Klinckowströms bedömning att fenomenet var ovanligt i Sverige men trodde inte att orsaken till detta var att idén som sådan skulle vara okänd i landet.

Själva syftet med Lefflers skrift *Om olika löneformer* var att sprida upplysning om vinstdelningstanken. Några allmänna omdömen när det gäller belöningsformens tillämpning svenska företag lämnade han dock inte. Däremot bifogade Leffler en tabell över kända vinstdelningssystem i olika länder och här återfinns – förutom de exempel som Klinckowström tidigare hade hittat – även Kropps aktiebolag samt Försäkringsbolaget Skandia.⁵⁵

⁵⁰ Motion Första kammaren 1892:4, sid 148.

⁵¹ Motion Första kammaren 1892:4, sid 148.

⁵² Motion Första kammaren 1892:4, sid 148-152.

⁵³ Utlåtande av Första kammarens Tillfälliga utskott 1892:11, sid 22.

⁵⁴ Protokoll Första kammaren 1892:30, sid 2.

⁵⁵ Leffler (1893), sid 147.

Justitierådet Herslows förslag om obligatorisk vinstdelning gav upphov till en livlig debatt i dagspressen på senhösten 1894.⁵⁶ Meningarna var delade. Socialistiska och konservativa tidningar var tydliga motståndare till idén, om än av olika skäl. Från liberala tidningar var reaktionerna mer positiva. Av kommentarerna i pressen att döma var tidens politiska skribenter väl insatta i de internationella erfarenheterna av vinstdelning. Referenser till svenska försök att tillämpa belöningsformen var dock sällsynta.⁵⁷ Hjalmar Branting utgör härvidlag ett undantag när han i en intervju i *Social-demokraten* tvivlade på att ”andel-i-vinst-systemet [...] här mer än annorstädes har den ringaste utsikt att vinna utbredning”.⁵⁸ I denna intervju refererade han också till de exempel som tidigare omnämnts av Leffler:

Kanske några flere bolag göra ett experiment – f.n. är det visst i Stockholm bara Atlas, samt för rästen enligt Leffler Kropps och Höganäs grufvor samt Munksjö pappersbruk som tillämpa någon slags andel-i-vinsten-system – men därmed stannar nog också till sist hela denna ’socialreformatiska’ storm i ett vattenglas.⁵⁹

Några motsvarande referenser gjorde inte de till vinstdelningsidén entusiastiska tidningarna *Helsingborgs-posten* och *Öresunds-posten*, trots att de låg alldeles i närheten av såväl Kropps som Höganäs verksamhetsorter.⁶⁰

Ett årtionde in på nästa sekel, närmare bestämt 1910, lanserade överingenjören Nils Fredriksson från Svedala ett konkret vinstdelningsförslag i *Social tidskrift*. I detta sammanhang konstaterade han att ”det existerar i närvarande stund ganska många företag, i vilka kapitalets och arbetets intressegemenskap ordnats på olika sätt”. Men Fredriksson menade samtidigt att ”varken arbetare eller arbetsgivare i någon allmänare grad visat sympati för intressegemenskapen”. Om Fredriksson syftade på svenska förhållanden är oklart.⁶¹ Det gjorde däremot docenten Emil Sommarin när han i en replik på nämnda artikel skrev:

[...] förslaget ger till sin form och innehåll exempel på ett system [...] som visserligen ej ännu kommit till någon mer känd användning i vårt land, men som det experimenterats med tillräckligt i utlandet, för att man skall ha rätt att vänta, att det i en eller annan form skall komma att försökas även hos oss. En undersökning, huruvida och under vilka former systemet hittills

⁵⁶ Peterson (1984), sid 89-98.

⁵⁷ Jag har gått igenom kommentarer i *Social-demokraten* (socialistisk) 3/11, 7/11, 9/11 samt 13/11 1894; *Nya dagligt allehanda* (konservativ) 7/11 1894; *Arbetet* (socialistisk) 1894; *Helsingborgs-posten* (liberal) 1894; *Öresunds-posten* (liberal) 5/11 1894.

⁵⁸ *Social-demokraten* 14/11 1894.

⁵⁹ *Social-demokraten* 14/11 1894.

⁶⁰ *Helsingborgs-posten* 13/11 1894 samt *Öresunds-posten* 5/11 1894.

⁶¹ Fredriksson, Nils (1910), ”Ett förslag till försoning mellan kapital och arbete”, *Social Tidsskrift*, vol 10, nr 1, sid 5.

mera i tysthet sökt anhängare eller praktiserats i Sverige, skulle måhända ge vid handen, att dess grundidé redan förut upptagits inom vår industri.⁶²

Sammanfattningsvis kan konstateras att de som kring sekelskiftet 1900 propagerade för eller emot vinstdelning hade tämligen lite att säga om fenomenets utbredning i Sverige. Den allmänna uppfattningen verkar ha varit att belöningsformen inte vunnit någon större spridning i landets näringsliv. Men, som Sommarin framhåller, så hade debattörerna inga egentliga fakta att stödja sig på i detta avseende. Mina empiriska undersökningar av de nordvästskånska stenkolsfälten får utvisa om det finns anledning att ompröva uppfattningen om vinstdelningsfenomenets historiska utbredning i Sverige.

Stockholms gaslysningsaktiebolag och tre andra kända exempel

Det finns, förutom Höganäs stenkolsbolag och Kropps aktiebolag, några ytterligare kända svenska exempel på vinstdelning från 1800-talet. Här följer en sammanfattning av vad som är känt om dessa systems utformning och de avsikter som låg bakom deras införande.

Stockholms gaslysningsaktiebolag införde vinstdelning 1867.⁶³ Initiativet kom från företagens överingenjör som hänvisade till personalens stigande levnadsomkostnader. Styrelsen tyckte att tanken var god och vidarebefordrade förslaget till bolagsstämman samma år med motiveringen att företagens resultat stadigt hade förbättrats och att de anställda hade uppvisat ”nit och omtanke”. Styrelsen menade vidare att det redan goda förhållandet med de anställda kunde bli ännu bättre om delaktighet i vinsten infördes.

Gaslysningsaktiebolagets vinstdelning innebar att två procent av aktieutdelningen gick till arbetarna. En del betalades ut som ett direkt lönepåslag, den andra delen fonderades i en pensionskassa. Bolaget var framgångsrikt och aktieutdelningen steg över tiden. 1884 tog Stockholms stad över verksamheten men vinstdelningen fick fortsätta. Exakt hur länge är dock inte känt.

Det andra kända exemplet är Försäkringsaktiebolaget Skandia. Initiativet i detta fall kom från en av bolagets större ägare, J C Löfvenberg, och realiserades av bolagsstämman 1874. Syftet var att förena ”bolagets och tjänstemännens rätt förstådda intressen på det närmaste med var-

⁶² Sommarin, Emil (1910), ”Ett förslag till försoning mellan kapital och arbete”, *Tiden*, vol 2, sid 193.

⁶³ Framställningen av vinstdelningen i Stockholms gaslysningsaktiebolag bygger på Peterson (1984), sid 99-100. Såvitt jag kan se omnämndes systemet i Stockholms gaslysningsaktiebolag inte i 1800-talets vinstdelningsdebatt.

andra”.⁶⁴ Skandias vinstdelningssystem avskaffades 1889, på initiativ från bolagets revisor som hänvisade till en ostadig vinstutveckling och till löneförhöjningar som tjänstemännen hade fått under året.

Skandiaexemplet, är liksom flera andra tidiga svenska vinstdelningsförsök, av blandad karaktär. Hälften betalades ut kontant och den andra hälften sattes in på en pensionsfond. Vidare kan noteras att beräkningsgrunden för de anställdas andel utgjordes av de fyra senaste årens genomsnittliga nettovinst.

Vinstdelningsförsöket i Nya aktiebolaget Atlas är det bäst dokumenterade av de kända fallen från slutet av 1800-talet.⁶⁵ Initiativet, som framlades i samband med bolagsbildningen 1890, kom från styrelseledamoten och aktieägaren Oscar Lamm. Gårdlund menar att Lamm ”i sin sociala känsla tycks ha inspirerats av en liberalt inställd mor”⁶⁶ men håller det också för troligt att första majdemonstrationen samma år och den strejk som kort därefter utbröt vid Bolinders mekaniska verkstad i Stockholm hade betydelse för initiativet.

Atlassystemet innebar att 20 procent av företagens vinst fördelades till de arbetare⁶⁷ som var över 21 år och hade fått förmans vitsord. Dessa benämndes intressenter. En tredjedel betalades ut kontant och två tredjedelar gick till en kapitalförsäkring. Kapitalförsäkringen fick lyftas efter det att arbetaren varit anställd i 25 år eller hade uppnått 55 års ålder. Försäkringen löstes också ut om anställningen upphörde eller vid dödsfall. De anställdas enskilda vinstandelar beräknades utifrån deras årslöner. I detta avseende tillämpades anciennitetsprincipen; de som varit anställda i mer än tio år premierades genom att lönerna räknades upp med 50 procent. Vinstdelningssystemet i Atlas syftade inte till att göra de anställda till delägare men systemet innebar, i viss mån, förändrade maktrelationer i företaget. Den som var intressent kunde inte avskedas utan styrelsens godkännande. Och för att granska bokslutet tillsattes en rådgivande kommitté där arbetarrepresentanterna var i majoritet.

Atlas vinstdelningssystem avskaffades 1903 – enligt Gårdlund var orsaken ”de skärpta motsättningarna på arbetsmarknaden”.⁶⁸ Fram till dess hade 314 000 kronor av företagens vinster utbetalats till arbetare och 77 000 till tjänstemännen. Aktieutdelningen under motsvarande period hade uppgått till 775 000 kronor.

⁶⁴ Redogörelsen för vinstdelningssystemet vid Försäkringsbolaget Skandia bygger på Peterson (1984) sid 103. Citatet är hämtat från Lövvenbergs skrivelse till bolagsstyrelsen.

⁶⁵ Framställningen av vinstdelningssystemet i Nya aktiebolaget Atlas bygger på Gårdlund (1973), sid 56-57 samt 368-369.

⁶⁶ Gårdlund (1973), sid 56-57.

⁶⁷ Tjänstemännen omfattades till en början inte av systemet men inkluderades efter ett par år.

⁶⁸ Gårdlund (1973), sid 57.

År 1890 infördes vinstdelning vid Munksjö bruk.⁶⁹ Det skedde på så sätt att brukspatronen i samband med bolagets konstituerande stämma donerade 20 aktier vars avkastning skulle ställas till styrelsens förfogande för fördelning bland särskilt dugliga arbetare. Vid ett styrelsemöte 1891 skänktes ytterligare 10 aktier, utdelningen på dessa aktier skulle gå till en understödsfond för åldriga eller nödlidande arbetare. Munksjös vinstdelningssystem var således av blandad karaktär, med både direkta och indirekta utbetalningar kopplade till aktieutdelningen. Vidare bör systemets karaktär av att belöna individuella arbetare noteras. Peterson har hittat dokument i Munksjös bolagsarkiv som kastar ytterligare ljus över denna aspekt av företagets vinstdelningssystem.⁷⁰ Han visar att det var bolagsstyrelsen som utsåg vilka arbetare som omfattades av aktieutdelningen samt att vinstandelarna differentierades av styrelsen utifrån en rangordning av de aktuella arbetarna. Vid 1898 års vinstdelning omfattades 41 arbetare, de utbetalda beloppen varierade från tio till 500 kronor. Hur länge denna form av vinstdelning fortgick är inte känt. Ljungqvists donationer redovisades till en början i klump (trots att de hade olika syften) men från 1904 redovisades understödsfonden för sig. 1925 blev den ett eget rättssubjekt, avskilt från företagets tillgångar.

Om syftet med Munksjöförsöket var att göra de anställda i bolaget mindre mottagliga för socialistisk agitation är oklart. Däremot kan det konstateras att en strejk genomfördes vid bruket 1892. Strejken omfattade 300 man men misslyckades, enligt Bosaeus på grund av bristfällig organisation.⁷¹ Vinstdelningsförsöket i Munksjö verkar alltså inte ha resulterat i någon omedelbar harmoni mellan arbetare och ägare. Men uppenbarligen fick inte heller strejken företagets ägare att överge systemet.

Vinstdelning på de nordvästskånska stenkolsfälten

I detta kapitel riktas uppmärksamheten mot de nordvästskånska stenkolsfälten. Först presenteras de frågeställningar och metoder som legat till grund för mina empiriska undersökningar. Därefter följer en bakgrundsbeskrivning som ger läsaren en introduktion till gruvdistriktets historia med tonvikten lagd på bolagens relationer med arbetarna. Efter bakgrunden presenteras en översiktlig bild av vinstdelningsfenomenets utbredning och omfattning på stenkolsfälten. Sist i kapitlet resonerar jag, med

⁶⁹ Bosaeus (1953), sid 642-643.

⁷⁰ Peterson (1984), sid 101-102.

⁷¹ Bosaeus (1953), sid 612.

utgångspunkt från vad som framkommer i styrelse- och bolagsprotokoll, kring vinstdelningssystemen i Höganäs och Kropps.

Frågeställningar

Syftet med denna uppsats är som bekant att utforska vinstdelningens omfattning, former och motiv under det sena 1800-talet. När det gäller mina empiriska undersökningar kan syftet mer specifikt uttryckas i följande frågeställningar:

- (1) Vilka av företagen på stenkolsfälten tillämpade vinstdelning?
- (2) När infördes och upphörde detta bruk?
- (3) Hur stora var de summor som på detta sätt avsattes till arbetarna?
- (4) Vad karaktäriserade vinstdelningen i Höganäs respektive Kropps?
- (5) Vilka avsikter hade bolagens ägare med att göra de anställda delaktiga i vinsten?
- (6) Finns det i arkivmaterialet spår efter utländska inspirationskällor?

Metoder och källor

För att besvara de tre första frågeställningarna har jag genomfört en inventering av bolagen på nordvästra Skånes stenkolsfält. Denna inventering har gjorts med utgångspunkt från Landshövdingeberättelsen för Malmöhus län 1886 till 1890. Av Landshövdingeberättelsen framgår att det 1890 fanns sex verksamma företag gruvdistriktet: Höganäs stenkolsbolag, Kropps aktiebolag, Vallåkra stenkols aktiebolag, Skromberga stenkols- & lerindustri aktiebolag, Ljungsgårds gruva och Boserup bolags gruva.

Med hjälp av årsredovisningar och bolagsstämmoprotokoll har jag tagit reda på om, när och i vilken omfattning dessa företag i samband med årsbokslutet avsatt någon del av nettovinsten till arbetarnas förmån. Därefter har jag avgjort om det funnits förutbestämda principer för beräkning av arbetarnas vinstandel – det vill säga om företaget tillämpat vinstdelning i egentlig mening.

I de fall där företag som tillämpat vinstdelning fusionerades med andra företag har jag fortsatt att följa det nya bolaget fram till dess att avsättningar av vinstmedel för arbetarnas räkning upphörde.

Årsredovisningarna finns i tryckt form och innehåller förutom en sammanfattning av bolagens ekonomiska ställning vid årets slut också

styrelseförslag till vinstdisposition och revisionsberättelser. I årsredovisningarna kan man se om styrelsen eller revisorerna föreslagit att någon andel av nettovinsten ska avsättas till arbetarnas förmån, samt om det finns några principer för framräkningen av ett sådant belopp eller om beloppet bestämts mer eller mindre godtyckligt. Det är således möjligt att utifrån årsredovisningarna få en preliminär uppfattning om vinstdelning tillämpats i egentlig mening.

För att vara helt säker på detta måste emellertid också bolagsstämmo-protokollet granskas.⁷² Det kan ju tänkas att stämman motsatte sig förslag från styrelse eller revisorer om att göra avsättningar till arbetarnas förmån, eller att stämman själv tog ett sådant initiativ. Tack vare den fusionsprocess som områdets gruvnäring upplevde under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet är bolagsstämmo-protokoll från de flesta företagen i branschen samlade i Höganäs aktiebolags arkiv.⁷³

Två av de företag som omnämndes i Landshövdingeberättelsen har inte efterlämnat några arkiv hos Höganäs aktiebolag – nämligen Ljungsgårds gruva och Boserups bolag. Inte heller har de efterlämnat några tryckta årsredovisningar. Bortfallet av Ljungsgårds gruva var en smula olycklig eftersom Landshövdingeberättelsen antydde att det 1890 tillämpades någon form av vinstdelning där. Att jag inte kunnat undersöka Boserup närmare är mindre bekymmersamt. Denna gruva var, som framgår av tabell 1, mycket liten i förhållande till övriga företag.

Av tidsskäl har jag inte heller kunnat gå igenom protokollen för Skromberga. För detta företag fanns dock årsredovisningar att tillgå.

Det finns flera sätt att uttrycka storleken på arbetarnas vinstandelar. Jag har valt att ställa beloppen i relation till företagets nettovinster. En annan möjlighet är att ställa arbetarnas vinstandel i relation till lönerna. Denna metod har använts i den mån lönestatistik varit tillgänglig via sekundärkällor. Jag har inte samlat in några primärdata vad gäller lönerna i de olika företagen då jag bedömde detta som alltför tidskrävande. Jag tror inte heller att det hade påverkat uppsatsens slutsatser i någon nämnvärd utsträckning.

Den andra delen av mina empiriska undersökningar består av fallstudier av vinstdelningen i Höganäs stenkolsbolag respektive Kropps aktiebolag. Valet av just dessa två fall föll sig ganska naturligt. Höganäs och Kropps utgör två av sex kända vinstdelningssystem från slutet av 1800-talet och har inte varit föremål för någon tidigare forskning.

Även i fallstudierna har jag använt mig av företagets protokoll (stämmo-protokoll och styrelseprotokoll). I allmänhet kan sägas att pro-

⁷² I vissa fall har jag enbart kunnat granska bolagsstämmo-protokollen. Nackdelen med detta är att jag då inte alltid fått upplysningar om storleken på företagets nettovinst.

⁷³ Denna utveckling sammanfattas i bilaga 1.

tokollen är ganska kortfattade till sin karaktär. De innehåller upplysningar om att en viss fråga diskuterats och om vad det eventuella beslutet hade för inriktning. Detta gäller framförallt för Höganäs. Kropps tycks ha haft en annan protokollföringstradition, alternativt större motsättningar bland ägarna. Även vad gäller årsredovisningar tycks Kropps styrelse ha lämnat mer utförlig information om sin syn på verksamheten. Detta har bland annat varit användbart i bakgrunden om gruvbolagen i nordvästra Skåne.

Utöver stämmoprotokoll har jag i någon mån också försökt använda mig av tidningsartiklar. Överlag verkar vinstdelningen i Höganäs och Kropps inte ha genererat så stort massmedialt intresse. De två artiklar jag fann i anslutning till att bolagsstämmor hållits gav dock intressanta upplysningar.

Flera av ägarna till Höganäs och Kropps var inflytelserika personer, påfallande många hade eller hade haft en politisk karriär. Det är möjligt att någon av dessa personer lämnat efter sig arkiv som kan belysa motiv och tankar kring vinstdelningen. Jag har dock inte kunnat lokalisera något sådant arkiv.

En begränsning i källmaterialet som bör framhållas är att det nästan enbart förmedlar styrelse- och ägarperspektiv. Hur arbetarna uppfattade vinstdelningen framgår väldigt sällan av vare sig årsredovisningar eller styrelseprotokoll. Det hade naturligtvis varit intressant att undersöka vad gruv- och upparbetare på stenkolsfälten tyckte och tänkte, och om de överhuvudtaget uppfattade sig som delaktiga i företagets vinster. Detta ingår emellertid inte i uppsatsens syfte. Mer relevant med avseende syftet är att källmaterialet ställer upp gränser för vad som är möjligt att säga om i vilken utsträckning vinstdelningen sammanföll med ökat arbetarinflytande. För att få en fullständig bild av relationerna mellan arbetsgivare och arbetare krävs självfallet källmaterial från båda parter.

I avsnitten om vinstdelningen i Höganäs och i Kropps använder jag mig medvetet av en kronologisk disposition. Detta för att kunna fånga eventuella förändringar över tid vad gäller systemens karaktär och avsikter.

Gruvbolagen och arbetarna

Stenkolsbrytning har en lång historia i nordvästra Skåne. Men det var först i och med upptäckten av de rika fyndigheterna kring Höganäs och bildandet av ett aktiebolag 1797 som exploatering i stor skala kom igång. Den svenska marknaden för stenkol var emellertid begränsad. Omkring

1825 började därför Höganäsbolaget⁷⁴ ta vara på och förädla den lera som fanns lagrad tillsammans med kolen i berggrunden. Kol kom då delvis att bli en insatsvara som användes som bränsle i ugnar för tillverkning av exempelvis tegel och eldfasta lerkärl.⁷⁵

Från början hade Höganäsbolaget ensamrätt på brytning inom Luggude härad men 1855 upphörde dessa privilegier. En ny gruvlagstiftning gav vem som helst rätt att muta in, undersöka och bearbeta stenkolsfyndigheter. Inmutningsaktiviteterna blev livliga i nordvästra Skåne och efter hand bildades nya företag för att ta hand om områdets underjordiska naturtillgångar.⁷⁶ Det av de nya företagen som här är mest intressant är Kropps aktiebolag i Bjuv som grundades 1871.

Med etableringen av nya företag på stenkolsfälten följde en hårdnande konkurrens, speciellt med avseende på tegel och lervaror.⁷⁷ Det dröjde inte förrän företagspopulationen började koncentreras genom uppköp och sammanslagningar.⁷⁸ År 1888 köpte Höganäsbolaget upp Stabbarp. År 1895 slogs Kropps ihop med Vallåkra. Dessförinnan hade ett gemensamt försäljningsbolag för eldfasta produkter bildats.⁷⁹ Till slut, närmare bestämt 1916, återstod bara ett bolag – Höganäs-Billesholms aktiebolag.

De nordvästskånska gruvbolagen etablerades på landsbygden. Där fanns ingen fast arbetarstam och ingen färdig social infrastruktur. En utmaning för de nystartade bolagen bestod i att rekrytera arbetskraft.⁸⁰ Arbetet under jord attraherade inte traktens bönder och företagen försökte locka till sig arbetare från Småland och Dalarna. Ledningen för Kropps satte till och med igång värvningskampanjer i Storbritannien och Tyskland.

Etnologen Brita Hardenby menar att det tidvis rådde en hård konkurrens om erfarna kolgruvearbetare.⁸¹ Detta verkar rimligt om man betänker den snabba expansion som branschen upplevde under 1800-talets

⁷⁴ Det ursprungliga bolaget hette Gustaf IV Adolfs stenkolsverk. Det ombildades och bytte namn vid flera tillfällen (se bilaga 1).

⁷⁵ Hardenby, Brita (1987), *På kolgruvornas tid*, Förlags AB Wiken: Lund, sid 20.

⁷⁶ Sjölin, Walter (1943), *Jord och kol: Bidrag till den skånska bondeklassens och kolbrytningens historia*, Billesholmstraktens hembygdsförening: Bjuv [1980], sid 125-136. Se även bilaga 1.

⁷⁷ Lindkvist, John (1986), "Franz Dauman och Skromberga stenkols- och lervaruindustri aktiebolag 1886-1904", *Gruvvan*, sid 38.

⁷⁸ Hardenby (1987), sid 24-25, 150. Se bilaga 1. Det vore intressant att närmare undersöka motiven bakom företagssammanslagningarna. Det kan ju tänkas att koncentrationsprocessen, åtminstone delvis, var ett uttryck för en kollektivistisk arbetsgivarstrategi med syftet att begränsa konkurrensen om arbetskraft.

⁷⁹ Sjölin (1943), sid 156.

⁸⁰ Sjölin (1943), sid 159-160.

⁸¹ Hardenby (1987), sid 31; Hardenby (1981), 189-190.

senare del. År 1870 sysselsatte exempelvis Vallåkra 55 arbetare, 30 år senare hade antalet mer än tiodubblats.⁸²

Gruvnäringens uppsving inträffade samtidigt med att emigrationen till Amerika tog fart. Från 1800-talets mitt och framåt genomfördes dessutom socialpolitiska reformer som bidrog till ökad rörlighet på arbetsmarknaden.⁸³ Vid Höganäsbolaget levde visserligen äldre tiders anställningsförhållanden kvar relativt länge; fram till 1890 var kolhuggarna anställda på ettårskontrakt och därmed tvingade att ha företagets tillstånd för att kunna flytta.⁸⁴ Men utvandringen till Amerika kunde inte hejdas. Under perioden 1866 till 1894 emigrerade 323 arbetare från Höganäs.⁸⁵ I Kropps rådde friare anställningsförhållanden. Där kunde både arbetaren och arbetsgivaren avbryta kontraktet med 14 dagars varsel. Detta medförde ökad flexibilitet för bolagsledningen, som i lågkonjunkturer hade möjlighet anpassa personalstyrkan, men kunde också ställa till med besvär.

Ett exempel på det finner man i Kropps styrelses förvaltningsberättelse för 1882.⁸⁶ Där berättas hur närmare 30 procent av arbetarna på våren lämnat bolagets tjänst för att jobba vid bygget av järnvägen mellan Skåne och Halland samt i jordbruket. Många kom senare tillbaka men en konsekvens av den snabba reduceringen av arbetsstyrkan blev att företaget inte kunde möta den efterfrågan som fanns. Efter ett mödosamt arbete med att bygga upp ett kundnät tvingades Kropps detta år ”sända den ene förvärfvade kunden efter den andre till granngrufvor”.⁸⁷ För att förebygga liknande situationer i framtiden menade styrelsen att det var nödvändigt att öka andelen gifta arbetare⁸⁸, något som i sin tur endast kunde ske genom att ha ett tillräckligt antal bostäder. Tillhandahållandet av bostäder blev således ett sätt för Kropps att försöka kontrollera utbudet av arbetskraft.

Vad gäller rekrytering av personal tycks Skromberga i viss mån ha utgjort ett undantag.⁸⁹ Hembygdsforskaren John Lindqvist menar att detta företag verkade i trakter med få konkurrerande sysselsättningsmöjligheter och att det under slutet av 1800-talet sällan rådde brist på arbetare. Men även här var personalomsättningen stor och anställnings-

⁸² Hardenby (1987), sid 151.

⁸³ Lundh (2002), sid 61-63.

⁸⁴ Beslut om detta fattades i oktober 1889. Se styrelseprotokoll 5/10 1889, Höganäs stenkolsbolag, HAA.

⁸⁵ L'Estrad, Leif (2002), *Från stenkol och lera till järnpulver: Höganäsbolaget genom två sekler*, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen: Nyhamnsläge, sid 156.

⁸⁶ Årsredovisning 1882, Kropps aktiebolag.

⁸⁷ Årsredovisning 1882, Kropps aktiebolag, sid 5.

⁸⁸ Sjölin har vad gäller Vallåkra framhållit liknande ambitioner att uppmuntra familjebildande. Sjölin (1943), sid 164.

⁸⁹ Lindqvist (1986), sid 29, 48. Liknande iakttagelser har gjorts av Sjölin (1943), sid 162.

journalerna visar att arbetskraften fram till 1890-talets början hade hämtats från inte mindre än 290 olika orter.

Runt gruvschakten och lerindustrierna uppstod samhällen som skilde sig markant från omgivningen. Företagen tog på sig ett stort socialt ansvar – förhållandena i gruvsamhällena har ofta beskrivits som ”patriarkaliska”.⁹⁰ Ett uttryck för detta var som ovan antytts bostadsförsörjningen. Arbetarlängor byggdes och arbetarnas eget byggande stimulerades genom långivning. Även skolor, sjukhus, fattigvård och fritidsaktiviteter låg inom ramen för företagets omsorg.⁹¹ I Höganäs utgjorde bolaget till och med en egen församling.⁹²

Liksom byggandet av bostäder torde företagets övriga sociala aktiviteter i grund och botten varit sprungna ur behovet att knyta till sig arbetskraft.⁹³ Arbetsgivarengagemanget skulle, med Thommy Svenssons terminologi, kunna betecknas som ett uttryck för en proaktiv paternalism. Två exempel från Kropps styrelseberättelser kan illustrera detta. År 1880 konstaterade styrelsen att ”åtskilliga åtgärder vidtagits för att fästa [arbetarna] vid etablissemang, t ex lokal till handelsbolag (koperation), skola, hyra av bostäder”.⁹⁴ Tre år senare påpekade samma bolags styrelse att fluktuationer i arbetarantalet bäst kunde förebyggas ”genom tillgodo-seende af arbetarbefolkningens trevnad och bergning” och avsåg med detta bidrag till godtemplarloge, musikförening, änkekassa och konsumtionsvaruförsörjning.⁹⁵

Det ska dock påpekas att välfärdsinrättningar också initierades av arbetarna själva. Ett exempel på det är änkekassan i Höganäs som bildades redan 1804. Liksom flera senare självhjälpsorganisationer hade änkekassan emellertid svårt att stå på egna ben. Arbetarna fick söka hjälp hos bolaget, som i gengäld krävde inflytande över kassans förvaltning.⁹⁶

⁹⁰ ”De patriarkaliska förhållanden, som rådde i Höganäs bruksförsamling, voro liksom en skyddande fadershand, som alltid ville hjälpa.”, skriver exempelvis Nils Svensson apropå det sena 1800-talets Höganäs. Svensson, Nils (1934), *Höganäs genom tiderna: Jämte en historik över arbetarrörelsen 1889-1934*, Tryckeriaktiebolaget Demokraten: Hälsingborg, sid 25. Se även Sjölin (1943), sid 172.

⁹¹ Hardenby (1987), sid 36-38, 48, 56-57, 60.

⁹² Hardenby (1987), sid 40. Höganäs bruksförsamling bildades 1852 och upplöstes 1919.

⁹³ Thommy Svensson drar följande slutsats i en allmän diskussion av motiven till 1800-talets paternalism: ”Paternalismen var ett medel för rekrytering av arbetskraft, ett sätt att göra arbetarna lojala [...]. Svensson (1988), sid 176. Jonas Olofsson och Per Gunnar Edebalk är inne på samma spår apropå trygghetssystemen i de tidiga svenska industriföretagen: ”[...] det viktigaste motivet var naturligtvis arbetsgivarens önskan att rekrytera och behålla arbetskraft inom företaget.” Olofsson, Jonas & Edebalk, Per Gunnar (2000), ”Enskilt och offentligt i socialpolitiken: Arbetsplatsanknuten sjukersättning i Sverige 1830-1955”, *Historisk tidskrift*, nr 1, sid 66.

⁹⁴ Årsredovisning 1880, Kropps aktiebolag, sid 4.

⁹⁵ Årsredovisning 1883, Kropps aktiebolag, sid 3.

⁹⁶ Bolaget gjorde det dessutom obligatoriskt för varje arbetare som ingick äktenskap, eller som redan var gift, att bli delägare i änkekassan. *Höganäsverkens änkekassa 1823-1923*.

Tabell 1. Antal anställda och medellöner på stenkolsfälten år 1890

Företag	Antal anställda arbetare 1890	Kolhuggares medelförtjänst (kr/dag)
Höganäs	893	2,66
Kropps	518	3,36
Vallåkra	450	3,35
Skromberga	400	2,30
Ljungsgård	120	3,00
Boserup	30	3,00

Källa: Landshövdingeberättelsen för Malmöhus län 1886–1890.

Hardenby menar att de gruvsamhällen som uppstod var mycket lika varandra. Detta förhållande vill hon koppla till ovan nämnda konkurrens om arbetskraft samt till det, av kontanter och naturaförmåner, blandade lönesystem som användes i gruvdistriktet under 1800-talet. Lönen bestod inte bara av pengar utan också av subventionerade bostäder, fri sjukvård och billigt bränsle. Om ett företag exempelvis byggde ett badhus för sina arbetare tenderade de andra att följa efter.⁹⁷ De enskilda företagens försök att segmentera arbetsmarknaden kopierades med andra ord. Men kanske var ändå försöken att kontrollera utbudet av arbetskraft i viss mån framgångsrika.

Enligt den sammanställning som återfinns i Landshövdingeberättelsen för Malmöhus län 1886–1890 (se tabell 1) fanns tämligen stora lönedifferenser mellan företagen. En kolhuggare i Vallåkra hade exempelvis drygt 25 procent högre dagsförtjänst än en kolhuggare i Höganäs.

Hardenby uppger att naturaförmånerna var ungefär lika mellan bolagen och att skillnaderna i penninglöner kan förklaras av att de yngre företagen försökte locka till sig erfaren personal från Höganäsbolaget.⁹⁸ Denna förklaring passar inte in på Skromberga som trots att det var relativt nyetablerat hade betydligt lägre löner än Höganäs. Men, som tidigare påpekades, så uppges Skromberga ha haft lättare att rekrytera arbetskraft än de övriga företagen.

På 1880-talet svepte en våg av lokalt fackföreningsbildande över Sverige. Arbetarna började agera kollektivt gentemot arbetsgivarna i frågor om löner och anställningsvillkor. Inledningsvis var det socialistiska inslaget i fackföreningsrörelsen inte dominerande men allteftersom stärktes de krafter som ville ha mer av öppen konfrontation.⁹⁹ Även i Skåne märktes denna utveckling, bland annat genom att agitatorer började resa

⁹⁷ Hardenby (1987), sid 31.

⁹⁸ Hardenby (1981), sid 189. Hardenby verkar dock inte ha gjort några systematiska studier i frågan.

⁹⁹ Lundh (2002), sid 86-89.

runt i regionen och genom den år 1887 grundande dagstidningen *Arbetet*.¹⁰⁰

Redan året innan hade en strejk utbrutit bland Kropps arbetare i Bjuv som bildat en fackförening. Strejken misslyckades och fackföreningen upplöstes. Men trots att bolagsledningarna skickade ut poliser och hotade arbetare som närvarade på agitationsmöten med avsked fortsatte socialismen att vinna intåg på kolfälten. År 1888 bildades fackföreningar i Bjuv, Skromberga och i Billesholm. Året därefter konstituerades, under diskreta former, Höganäs arbetareklubb. Bolagsledningen fick emellertid snart reda på föreningens existens och lät meddela att de arbetare som anslöt sig till denna eller någon annan organisation med "sammanslutande läror" skulle förlora sin anställning.¹⁰¹

I början av 1890 försökte fackföreningen i Billesholm kalla samman alla arbetare på kolfälten för att bilda ett gruvarbetareförbund.¹⁰² När detta blev känt avskedades Billesholmsföreningens två ledare och 23 arbetare. Det var upprinnelsen på gruvdistriktets första stora strejk om föreningsrätten. Strejken pågick i två veckor och omfattade 440 man.

Under större delen av 1890-talet var relationerna mellan arbetare och arbetsgivare i gruvdistriktet fredligare. På våren 1898 gjordes emellertid ett öppet försök att bilda fackförening i Höganäs. Bolagsledningen motsatte sig detta och konflikt utbröt. Den följande strejken fick stor uppmärksamhet, också på riksplanel.¹⁰³ Liksom i Billesholm åtta år tidigare gällde striden i Höganäs föreningsrätten. Den som sökte anställning i bolaget hade fram till nu varit tvungen att skriftligen försäkra att varken tillhöra eller stödja någon fackförening eller annan organisation av socialistisk karaktär. Bolagsledningen kom emellertid med ett kompromissförslag där man förklarade att: "[f]öreningar uteslutande inom Verket till gemensam nytta för arbetarna äro däremot fullt tillåtna."¹⁰⁴ Detta tycks ha övertygat åtminstone en del av kolhuggarna. Nästa dag återupptog ett hundratal av dessa arbetet och konflikten avblåstes. Strejkledaren tvingades utvandra till USA och övriga strejkande fick på nytt ansöka om anställning.¹⁰⁵ Först 1905 kunde en modern fackförening bildas i Höganäs.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Hardenby (1987), sid 119.

¹⁰¹ Sjölin (1943), sid 174-176; Svensson (1934), sid 40; L'Estrad (2002), sid 198.

¹⁰² Sjölin (1943), sid 183.

¹⁰³ Svensson (1934), sid 57-58; L'Estrad (2002), sid 216.

¹⁰⁴ L'Estrad (2002), sid 216.

¹⁰⁵ L'Estrad (2002), sid 216.

¹⁰⁶ L'Estrad (2002), sid 230.

En inventering av årsredovisningar och stämmoprotokoll

Av de bolagsstämmoprotokoll från 1890 som jag haft tillgång till framgår att ägarna till minst tre av de då sex verksamma företagen avsatte en del av de disponibla vinstmedlen för arbetarnas räkning. Vid närmare undersökning visade det sig att detta bruk hade inletts ett år tidigare. Vallåkras bolagsstämma beslutade den 4 juni 1889 att avsätta 10 000 kr ”såsom gåfva” till gruvarbetarnas änkekassa.¹⁰⁷ Bolagsstämmorna för Kropps och Höganäs fattade beslut med liknande inriktning senare samma sommar.¹⁰⁸ Skromberga följde efter 1890.¹⁰⁹

Av dessa fall är det emellertid bara Höganäs och Kropps som kan betraktas som vinstdelning i egentlig mening. Vallåkra och Skromberga saknade i förväg fastlagda principer för beräkning av arbetarnas andel i vinsten.¹¹⁰

Tabell 2. Inventering av de år 1890 verksamma bolagen

Företag	Vinstmedel till arbetare	Tidsperiod	Beräkningsprinciper
Höganäs	Ja	1889–1903	Ja
Vallåkra	Ja	1889–1894	Nej
Kroppps	Ja	1889–1894	Ja
Skromberga	Ja	1890–1904	Nej
Ljungsgård	(Ja)	..	(Ja)
Boserup	–	–	–

Kommentar: Kolumn tre visar mellan vilka år vinstmedel avsattes till arbetarnas förmån. Som startår räknas året då det första beslutet fattades. I Ljungsgård gjordes avsättningar till en ”sjuk- och premiefond” som var grundade på kolbrytningens storlek. Mellan vilka år detta skedde är dock oklart.

Källor: Bolagsstämmoprotokoll för Höganäs stenkolsbolag 1885–1903, HAA; årsredovisningar för Höganäs stenkolsbolag 1889–1903; bolagsstämmoprotokoll för Vallåkra stenkols aktiebolag 1889–1895; årsredovisningar för Vallåkra stenkols aktiebolag 1889–1894; bolagsstämmoprotokoll för Kropps aktiebolag 1889–1895, HAA; årsredovisningar för Kropps aktiebolag 1887–1895; årsredovisningar för Skromberga stenkolsgrufva 1889–1904; Landshövdingeberättelsen för Malmöhus län 1886–1890.

¹⁰⁷ Bolagsstämmoprotokoll 4/6 1889, Vallåkra stenkolsaktiebolag, HAA.

¹⁰⁸ § 12. Utdelning bland arbetarna, bolagsstämmoprotokoll 15/6 1889, Kropps aktiebolag, HAA; §5. Bidrag till arbetarna, bolagsstämmoprotokoll 16/7 1889, Höganäs stenkolsbolag, HAA.

¹⁰⁹ Årsredovisning 1889, Skromberga stenkols- & lerindustri aktiebolag. Det kan inte utslutas att Skrombergas bolagsstämma redan 1889 fattade beslut om avsättning till arbetarnas förmån. Dock framgår inget sådant förslag av styrelsens årsberättelse.

¹¹⁰ I Landshövdingeberättelsen för Malmöhus län 1886-1890 (sid 17) uppges att Skromberga årligen avsatte fem procent av nettovinsten till en pensions- och understödsfond. En närmare undersökning av Skrombergas årsredovisningar visade dock att så inte var fallet (se tabell 3). Jag betraktar därmed Skromberga som ett fall av obestämd vinstdelning.

Tabell 3. Arbetarnas andel av nettovinsten i procent i fem gruvbolag 1888–1900

Företag	'88	'89	'90	'91	'92	'93	'94	'95	'96	'97	'98	'99	'00
Höganäs	10,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0	8,0	10,0
Vallåkra	7,4	4,5	8,9	7,8	12,4	..	.	.	.	.	.	.	.
Kroppps	3,5	3,8	2,5	2,0	4,2	4,4	–	.	.	.	.	.	.
Skromberga	–	6,8	4,9	3,4	3,0	2,8	2,6	..	1,9	2,4	4,4	4,7	5,5
Billesholm-Bjuf	.	.	.	.	.	.	.	..	3,5	4,3	4,8	4,1	2,6

Kommentar: Den övre raden anger vilket år nettovinsten uppkom. Beslutet om avsättning till arbetarnas förmån fattades av bolagsstämman året efter.

Källor: Bolagsstämmoprotokoll för Höganäs stenkolsaktiebolag 1889–1901, HAA; årsredovisningar för Höganäs stenkolsaktiebolag 1889–1901; bolagsstämmoprotokoll för Vallåkra stenkols aktiebolag 1889–1893, HAA; årsredovisningar för Vallåkra stenkols aktiebolag 1889–1894; bolagsstämmoprotokoll för Kroppps aktiebolag 1889–1894, HAA; årsredovisningar för Skromberga stenkols- & lerindustri aktiebolag 1889–1901 (1895 saknas); årsredovisningar för Billesholm-Bjufs aktiebolag 1896–1900.

Jag har inte haft möjlighet att undersöka årsredovisningar och bolagsstämmoprotokoll för gruvorna i Ljungsgård och Boserup. Landshövdingeberättelsen anger dock att den förstnämnda gruvans ägare bildat en ”sjuk- och premiefond” med inbetalningar kopplade till kolbrytningens omfattning. Överskottet från fonden uppges varje år ha delats ut till de arbetare som ”uppfört sig oklanderligt”.¹¹¹ Någon liknande inrättning fanns enligt Landshövdingeberättelsen inte vid Boserups gruva.

Som tabell 2 visar gjordes inga avsättningar till arbetarna i Vallåkra och Kroppps efter 1894. När dessa två bolag 1895 gick samman och bildade Billesholm-Bjufs aktiebolag återupptogs emellertid avsättningarna i den obestämda form som tidigare tillämpats i Vallåkra.¹¹²

I Höganäs pågick vinstdelningen fram till 1902 – dvs., ett år innan sammanslagningen med Billesholm-Bjuf. I det nya företaget, Höganäs-Billesholms aktiebolag, tillämpades obestämd vinstdelning fram till 1921, då bolaget för första gången uppvisade ett negativt resultat. Året därefter redovisades återigen en vinst men någon avsättning till arbetarnas förmån gjordes inte detta eller något av de närmast följande åren.¹¹³

Sett i relation till nettovinstens storlek var avsättningarna till förmån för arbetarna överlag av måttlig omfattning, som framgår av tabell 3. Det fanns i detta avseende också skillnader mellan företagen. Men avsaknaden av uttalade principer för beräkning av arbetarnas andel innebar inte

¹¹¹ Landshövdingeberättelsen för Malmöhus län 1886-1890, sid 17.

¹¹² Bolagsstämmoprotokoll 1896-1903, Billesholm-Bjufs aktiebolag, HAA.

¹¹³ Det kan noteras att någon avsättning till arbetarnas förmån inte gjordes av 1908 års bolagsstämma. Anledningen till avbrottet framgår inte av stämmoprotokollet. Bolagsstämmoprotokoll för Höganäs-Billesholms aktiebolag 1904-1922, HAA. Orsaken till 1921 års förlust var vikande efterfrågan. L'Estrad (2002), sid 262.

nödvändigtvis mindre avsättningar. I relation till nettovinstens storlek var Vallåkra exempelvis det företag som 1890 till 1892 avsatte mest.

Ett annat sätt att få en uppfattning om storleken på de summor som vid årsboksluten avsattes till arbetarnas förmån är att ställa beloppen i relation till antalet arbetare och genomsnittliga löner. Detta görs för yrkeskategorin kolhuggare i tabell 4. Även här kvarstår bilden att avsättningarna var av måttlig storlek, möjligtvis med undantag för Vallåkra där avsättningen per arbetare motsvarade 13 dagslöner.

Nu ska emellertid sägas att kolhuggare var den mest högavlönade gruppen av arbetare vid de nordvästskånska gruvbolagen. Tabell 3 kan alltså sägas innebära en viss underskattning av avsättningarnas storlek. För året 1898 finns det från Höganäs uppgifter om medelförtjänst per dag för fler kategorier arbetare (se tabell 5). För den mest lågavlönade kategorin arbetare vid Höganäs stenkolsbolag motsvarade vinstandelen detta år närmare 14 dagslöner. Men, som framgår av nästa avsnitt, betalades denna andel inte ut i kontanter, vinstdelningen vid Höganäs stenkolsbolag var nämligen indirekt och uppskjuten.

Tabell 4. Kolhuggares medelförtjänst och vinstandel per arbetare i fyra stenkolsbolag år 1890

Företag	Kolhuggares medelförtjänst (kr/dag)	Vinstandel per arbetare (kr/år)	Vinstandel per arbetare/medelförtjänst
Höganäs	2,66	12,11	4,55
Kroppps	3,36	9,65	2,87
Vallåkra	3,35	44,44	13,27
Skromberga	2,30	7,50	3,26

Källor: Landshövdingeberättelsen för Malmöhus län 1885–1890; bolagsstämmoprotokoll för Höganäs stenkolsbolag 1890, HAA.

Tabell 5. Vinstandelen per arbetare i relation till olika yrkeskategoriers medelförtjänst i Höganäs år 1898

Yrkeskategori	Medelförtjänst (kr/dag)	Vinstandel per arbetare /medelförtjänst
Kolhuggare	2,83	6,52
Dragare	2,25	8,20
Övriga arbetare i gruvan	1,36/1,50 ⁱ	13,56/12,29 ⁱ
Gruvarbetare ovan jord	2,00	9,22
Bruksarbetare	2,50	7,38

ⁱ Det fanns inom gruppen 'Övriga arbetare i gruvan' två lönenivåer.

Källor: Svensson (1934), sid 27; bolagsstämmoprotokoll Höganäs stenkolsbolag 1899, HAA.

Höganäs stenkolsbolag 1889–1902 – sparande och änkepensioner

Den 31 maj 1889 beslutade styrelsen för Höganäs stenkolsbolag att av den kommande bolagsstämman begära att få disponera tio procent av nettovinsten. Detta belopp skulle användas ”till arbetarnes bästa [...] om och i den form samt på det sätt Styrelsen finner lämpligast”.¹¹⁴ Styrelsens hemställan bifölls av stämman den 16 juli samma år.¹¹⁵ Någon bakgrund eller motivering till beslutet framgår inte av styrelse- eller stämmoprotokoll.

Styrelsens idé om ändamålet med de till arbetarnas förmån avsatta vinstmedlen förefaller ha varit vag. Av disponentens berättelse för 1889 är det uppenbart att beslutet ännu på sommaren 1890 inte hade föranlett någon åtgärd, ”om man icke möjligen såsom sådan skulle vilja anse den beslutade löneförhöjningen för en större del av bolagets arbetare”.¹¹⁶ Styrelsen ville dock inte ge upp tanken att arbetarna skulle vara delaktiga i företagets resultat.

Av 1890 års bolagsstämma begärde styrelsen tillstånd att ”hufvudsakligen till bildande af en pensionsfond för Stenkolsbolagets arbetare” använda en lika stor procentsats av 1889 års vinst som den av bolagsstämman beslutade aktieutdelningen.¹¹⁷ Protokollet antyder att idén att inrätta en pensionsfond av arbetarnas vinstandel kommit från den nytillträdde disponenten Åke Nordenfeldt, som också hållit en föredragning av vilka principer som skulle kunna gälla för en dylik inrättning.

Vid bolagsstämman, som hölls senare samma dag, beslutades att aktieutdelningen skulle uppgå till sex procent av aktiernas nominella värde. Under nästa punkt behandlades frågan om att avsätta en del av vinsten till en pensionsfond. I enlighet med styrelsens förslag beslutades att avsättningen skulle uppgå till sex procent av 1889 års vinst – det vill säga,

¹¹⁴ Styrelseprotokoll 31/5, Höganäs stenkolsbolag, HAA. I styrelsen ingick vid denna tidpunkt följande personer: Arvid Posse (1820-1901), Raul Gustaf Hamilton (1855-1931), Gustaf Tornerhielm (1854-1934) och Gustaf Oscar Peyron (1828-1915). Samtliga styrelseledamöter hade, eller hade haft, en politisk karriär. Posse, som styrelsens ordförande 1885-1901, hade, som framgått ovan, tidigare varit statsminister. Han tillhörde lantmannapartiet hade en konservativ läggning. Hamilton var riksdagsledamot i 40 år och uppges ha varit intresserad av näringslivsfrågor samt sjuk- och fattigvårdspolitik. Tornerhielm satt i riksdagen 1889-1902. Disponent på Höganäsbolaget vid tiden för det första vinstdelningsbeslutet var Carl Gustaf Julius Frostell (1832-1916), en civilingenjör som lämnade bolaget senare samma år. L'Estrad (2002), sid 180, 198, 222 samt 288.

¹¹⁵ §5 Bidrag till arbetarna, bolagsstämmoprotokoll 16/7 1889, Höganäs stenkolsbolag, HAA.

¹¹⁶ Disponentens berättelse för 1889, styrelseprotokoll 10/7 1890, Höganäs stenkolsbolag, HAA. Den löneförhöjning som disponenten hänvisar till hängde samman med tidigare nämnda förändring av anställningsförhållandena från årskontrakt till anställning med 14 dagars uppsägningstid.

¹¹⁷ Styrelseprotokoll 10/7 1890, Höganäs stenkolsbolag, HAA.

samma procentsats som den nyligen beslutade utdelningen på aktiekapitalet.¹¹⁸

Till bolagsstämman 1891 hade disponent Nordenfeldt dragit upp principerna för pensionssystemet vid Höganäs.¹¹⁹ En artikel i *Öresunds-posten* från den 4 augusti med rubriken ”Storartad pensionering.” lämnar upplysningar om hur systemet var utformat och vilka kopplingar som fanns mellan pensionerna och företagets vinster.¹²⁰

Av artikeln, som är ett insänt brevkort, rimligtvis inskickat av Höganäsbolagets ledning, framgår att Höganäsarbetarna, i och med bolagsstämman den 30 juli, hade rätt till pension vid en sammanlagd ”arbets- och lefnadssålder” på 95 år. Pensionens storlek uppgick till 250 kronor per år.¹²¹ Denna del av arbetarnas pensionsrätt var inte på något direkt sätt kopplad till företagets vinster, det var däremot den sparkassa för frivilligt pensionssparande som också hade bildats.

Räntan i denna sparkassa skulle nämligen uppgå till samma procent som den av bolagsstämman varje år beslutade aktieutdelningen.¹²² För att uppmuntra sparsamhet bland arbetarna hade bolagsstämman vidare beslutat att avsätta en premie på fem kronor på varje insatt 50-tal kronor. För de sparade medlen skulle bolaget köpa en pensionsförsäkring åt arbetaren och hans hustru.

Vidare berättas om bildandet av en ny ”enkekassa”, alltså en fond för arbetarnas efterlevande: ”hvertill bolaget afsätter betydande summor, beroende på nettovinstens och aktieutdelningens storlek.”¹²³ Varje år utlovades ett understöd till behövande änkor på 110 kronor.

Artikeln avslutas med en mening i vilken bolagets mer övergripande avsikter med de till vinsten knutna pensionsförmånerna framskyntar:

¹¹⁸ §5 Angående bildandet af en pensionsfond, bolagsstämmoprotokoll 10/7 1890, Höganäs stenkolsbolag, HAA. Åke Nordenfeldt (1847-1920) var till professionen militär. Han hade under en tid varit attaché i London. Under åren 1887-90 var han ledamot i riksdagens andra kammare. Året innan han anställdes som disponent på Höganäsbolaget hade han utsetts till Sveriges förste yrkesinspektör. Han tjänstgjorde som disponent under perioden 1890 till 1919. L’Estrad (2002), sid 258 samt 260.

¹¹⁹ Bolagsstämmoprotokoll 31/5 1891 och 4/7 1891, Höganäs stenkolsbolag, HAA.

¹²⁰ *Öresunds-posten* 4/8 1891. Denna artikel återgavs också i andra svenska dagstidningar, exempelvis i *Stockholms dagblad* 5/8 som lästes av Klinckowström. Det bör noteras att orden ’vinstandel’, ’vinstdelning’ eller ’vinstdelningssystem’ inte förekommer i artikeln.

¹²¹ Pensionsbeloppet kunde under vissa omständigheter, exempelvis om arbetaren belönats med en medalj ”för långvarigt och troget arbete”, höjas till 350 kronor. Rubriken ”Storartad Pensionering.” var med tidens förhållanden nog ingen överdrift. 1891 uppgick det genomsnittliga pensionsbeloppet, för arbetare som överhuvudtaget hade sådana förmåner, till 130 kronor per år. Harrysson, Lars (2000), *Arbetsgivare och pensioner: Industriarbetsgivarna och tjänstepensioneringen i Sverige 1900-1948*, Värpinge ord & text: Lund, sid 44.

¹²² Sparräntan kunde dock inte understiga avkastningen på de värdehandlingar som sparmedlen placerades i.

¹²³ *Öresunds-posten* 4/8 1891.

Detta är ytterligare ett bevis på den omtänka bolaget städse visar för sin arbetspersonal och kommer i sin ordning att än mera befästa det goda förhållande som alltid varit rådande mellan bolaget och dess arbetare.¹²⁴

Under de följande tolv åren fattades återkommande beslut på företagets bolagsstämmor om att ”till arbetarnes bästa” använda samma procent av föregående års nettovinst som den av stämman beslutade aktieutdelningen.¹²⁵ Orden ’vinstdelning’, ’vinstandel’ eller ’vinstdelningssystem’ förekommer inte i protokollen. År 1903 övergavs kopplingen mellan avsättningen till förmån för arbetarnas bästa och aktieutdelningen. Styrelsen avsatte helt enkelt 20 000 kronor till detta ändamål, en summa som var något mindre än de två tidigare åren. Skälet till att den kopplingen mellan aktieutdelning och arbetarnas vinstandel upphörde anges inte i protokollen. Men man kan förmoda att det var en harmonisering med den obestämda vinstdelning som praktiserades i Billesholm-Bjufs aktiebolag, det företag som fusionerades med Höganäs stenkolsbolag samma år.

Men det är inte riktigt dags att lämna vinstdelningen i Höganäs stenkolsbolag. Som framgick av den ovan refererade artikeln i *Öresunds-posten* var tanken 1891 att vinstmedel skulle kanaliseras till arbetarna dels via en änkekassa, dels via en sparkassa. Hur blev det egentligen med detta?

Som framgått i bakgrundsavsnittet om gruvdistriktet grundades Höganäsarbetarnas änkekassa redan 1804. Den var alltså ingalunda nystartad, så som påstods i *Öresunds-posten*. Det som hände 1891 var att bolaget beslutade att tillskjuta en större summa pengar, närmare bestämt 11 289 kronor och 49 öre.¹²⁶ Året därefter gjordes ett tillägg i änkekassans reglemente enligt vilket bolaget varje år förband sig tillskjuta ”minst hälften av det belopp, hvilket bolaget samtidigt afsätter till arbetarnes fördel.”¹²⁷

Detta innebar en stor finansiell förstärkning för kassan. Från 1893 till 1903 mer än tredubblades dess behållning, som framgår av tabell 6. I och med att kassans storlek hädanefter växte snabbt ökade med automatik också understödet till änkor och föräldralösa barn. Storleken på understödet var nämligen inte fixerat utan styrdes av förräntningen på kassans kapital.¹²⁸

¹²⁴ *Öresunds-posten* 4/8 1891.

¹²⁵ Bolagsstämmoprotokoll 1892-1903, Höganäs stenkolsbolag, HAA.

¹²⁶ Av allt att döma överfördes dock inte dessa pengar till änkekassan förrän 1893. Som framgår av tabell 6 var bolagets tillskott till änkekassan detta år betydligt större än avsättningen till arbetarnas förmån.

¹²⁷ *Reglemente för änkekassan vid Höganäs stenkolsbolag*, sid 4.

¹²⁸ *Höganäsverkens änkekassa 1823-1923*, sid 5-6; *Reglemente för änkekassan vid Höganäs stenkolsbolag*, sid 5.

Tabell 6. Arbetarnas vinstandel och Höganäs änkekassa 1893–1903

År	Medel avsatta till arbetarnas förmån	Bolagets tillskott till änkekassan	Änkekassans behållning vid årets slut	Understödet storlek (kr per år)
1893	6 143	16 618	39 240	9,44
1894	7 254	–	42 459	13,64
1895	8 013	5 349	51 109	16,84
1896	12 599	4 006	58 780	17,–
1897	14 732	6 299	68 612	20,36
1898	16 228	7 365	79 302	22,56
1899	21 638	15 819	99 016	23,44
1900	28 964	22 000	124 064	30,40
1901	21 737	12 000	140 941	35,24
1902	21 737	15 000	160 435	40,–
1903	20 000	15 000	181 524	44,–

Kommentar: Medel avsatta till arbetarnas förmån, bolagets tillskott till änkekassan samt änkekassans behållning vid årets slut anges i hela kronor.

Källor: Årsredovisningar och bolagsstämmoprotokoll för Höganäs stenkolsbolag 1893–1904; Höganäsverkens änkekassa 1823–1923.

Av tabell 6 framgår vidare att det i reglementet uttalade löftet att varje år avsätta minst hälften av arbetarnas vinstandel till änkekassan tolkades med viss flexibilitet. 1894 blev det inte något tillskott från bolaget alls, även 1896–1898 understeg bolagets tillskott hälften av de för arbetarnas bästa avsatta medlen. Andra år uppfylldes däremot bolagets löfte med råge. Mellan åren 1893–1903 tillfördes änkekassan nästan 120 000 kronor, vilket utgör drygt två tredjedelar av arbetarnas sammanlagda vinstandelar under samma period.

Vid utgången av år 1903 uppgick änkekassans behållning till 181 524 kronor, att jämföra med 19 389 kronor år 1891. Kassan ansågs nu vara så stor att några ytterligare tillskott från det nybildade Höganäs-Billesholms aktiebolag inte längre var nödvändiga.¹²⁹

Änkekassan var alltså den huvudsakliga avnämaren i Höganäs vinstdelningssystem. Detta kodifierades till och med i kassans reglemente 1893. Jag har inte lyckats påvisa om någon förändring av maktrelationerna mellan arbetare och arbetsgivare skedde i samband med införandet av vinstdelning.

Enligt det reglemente som gällde från 1893 sköttes änkekassans kapitalförvaltning av bolaget. Den löpande administrationen hanterades av en styrelse bestående av bolagets kamrer samt två av, och från, kassans delägare utsedda ”kassaföreståndare”.¹³⁰ Granskningen av förvaltningen

¹²⁹ Höganäsverkens änkekassa 1823-1923, sid 7.

¹³⁰ Reglemente för änkekassan vid Höganäs stenkolsbolag, sid 4-5.

sköttes av tre revisorer, varav en utsetts av bolaget och två av delägarna.¹³¹ Kassans stadgar kunde endast förändras efter beslut av två årsmöten med minst två tredjedelars majoritet av de närvarande delägarna samt efter bolagets godkännande.¹³²

Tyvärr har jag inte haft tillgång till det reglemente för änkekassan som gällde före 1893. Därför går det inte med säkerhet att säga om vinstdelningen sammanhänge med förändringar av arbetarnas inflytande över änkekassans förvaltning och administration. I änkekassans historik, som nedtecknades i samband med hundraårsjubileet 1923, omtalas dock inga sådana förändringar.¹³³

Vid sidan av änkekassan ingick i Höganäs vinstdelningssystem från 1891 även ett inslag av frivilligt sparande. De arbetare som så önskade, och hade möjlighet, skulle kunna sätta in pengar på en sparkassa där räntan indirekt varierade med företagets vinster. Vid ett styrelsemöte direkt efter bolagsstämman den 30 juli 1891 beslutade dessutom styrelsen att varje arbetare mellan 21 och 40 år skulle få en bankbok med fem kronor inestående.¹³⁴

Hur mycket av arbetarnas vinstandel som kanaliserades via sparkassan har jag inte haft möjlighet att utreda. Det frivilliga sparandet verkar dock inte ha blivit någon succé. Åke Olofsson nämner sparkassan i jubileumsskriften *Höganäs Sparbank 1899–1949* och konstaterar att den ”icke rönste den anslutning från arbetarnas sida som bolagsledningen räknat med”.¹³⁵ När det 1899 bildades en sparbank på orten beslutade Nordenfeldt att upplösa sparkassan.

Kroppss aktiebolag 1889–1894

– från kontanta utbetalningar till pensioner

Kroppss aktiebolag grundades 1871 och var alltså betydligt yngre än Höganäs stenkolsbolag. I styrelsens förvaltningsberättelse för 1888 står att läsa att Kroppss affärsställning var god. Bolaget hade under verksamhetsåret genomfört slutbetalningen på ett förlagslån och efterfrågan på stenkolen var tilltagande. Marknaden för eldfast tegel hade växt så mycket att styrelsen ansåg det nödvändigt att bygga ut fabriksanläggningen. Styrelsen och revisorerna tyckte att det var dags att ge aktie-

¹³¹ *Reglemente för änkekassan vid Höganäs stenkolsbolag*, sid 6.

¹³² *Reglemente för änkekassan vid Höganäs stenkolsbolag*, sid 7.

¹³³ *Höganäsverkens änkekassa 1823-1923*.

¹³⁴ Styrelseprotokoll 30/7 1891, Höganäs stenkolsbolag, HAA. I december samma år bestämdes att även de arbetare som var yngre än 21 år skulle få en sådan bankbok. Styrelseprotokoll 16/12 1891, Höganäs stenkolsbolag, HAA.

¹³⁵ Olofsson, Åke (1949), *Höganäs sparbank 1899-1949*, Tryckeribolaget: Höganäs, sid 26.

ägarna en försiktig utdelning på 80 000 kronor.¹³⁶ Detta var läget inför bolagsstämman 1889.

Något förslag om vinstdelning fanns inte med i de tryckta handlingar som skickades ut till aktieägarna i början av juni. Dessa tankar synes ha lagts fram vid ett styrelsemöte den 13 juni, endast två dagar innan bolagsstämman. Styrelsen beslutade då att föreslå att en summa motsvarande fem procent av aktieutdelningen skulle utdelas bland de anställda, med ett lika stort belopp för varje arbetare. Motivet var:

[A]tt hos bolagets arbetare främja intresset för tillverkningen, hvilken i all industriell verksamhet bör vara föremål för arbetsgifvares och arbetares gemensamma omtanke och af hvars framgång och utveckling bådas fördel beror.¹³⁷

På bolagsstämman blev styrelsens förslag uppläst och mottogs enligt ett referat i *Dagens nyheter* ”med anmärkningsvärd välvilja”.¹³⁸ En av stämmodeltagarna, vice häradshövding F Holm, insisterade dock på att till protokollet föra en skrivning om att beslutet fattats ”med hänsyn till de egendomliga förhållanden, som äro förenade med bolagets verksamhet, o. s. v”.¹³⁹ Vad dessa egendomliga förhållanden innebar framgår inte av vare sig protokoll eller tidningsreferat men klart är att tillägget godtog av stämman, som sedan enhälligt beslutade att avsätta 5 000 kronor, ett belopp motsvarande fem procent av aktieutdelningen, av den disponibla vinsten för utdelning till arbetarna. Summan skulle delas ut med ett lika stort belopp till varje arbetare den 1 augusti samma år.¹⁴⁰

Kropps vinstdelningssystem blev inte långlivat, men dess korta historia är inte mindre intressant för det.

År 1890, ungefär ett år efter det första beslutet om utdelning till arbetarna, genomfördes en avgränsning av systemet. Bara de som varit i företagets tjänst på bolagsstämmodagen samt som under gångna året varit sysselsatta minst en månad kunde bli föremål för utdelningen. Dessutom skulle det belopp varje arbetare erhöi vara beroende av antalet månader som personen ifråga varit anställd sedan förra årets bolagsstämma.¹⁴¹

¹³⁶ Detta var första gången i Kropps historia som utdelning till aktieägarna föreslogs av styrelse och revisorer.

¹³⁷ §2 Utdelning bland arbetarna, styrelseprotokoll 13/6 1889, Kropps aktiebolag, HAA. Ordförande för Kropps aktiebolags styrelse vid denna tidpunkt var Fredrik Strömfelt (1831-1900). Strömfelt titulerades disponentdirektör och hade sedan 1880 varit ledamot av riksdagens första kammare där han tillhörde högern. Övriga ledamöter i styrelsen var majoren Carl Abenius och häradshövdingen C v Bahr.

¹³⁸ *Dagens nyheter* 17/6 1889. Av detta referat framgår också att förslaget väckts av styrelsens ordförande, Fredrik Stömfelt.

¹³⁹ *Dagens nyheter* 17/6 1889.

¹⁴⁰ Bolagsstämmoprotokoll 15/6 1889, Kropps aktiebolag, HAA.

¹⁴¹ Styrelseprotokoll 1/6 1890, Kropps aktiebolag, HAA.

I början av 1892 föreslogs ytterligare en förändring, nämligen att de arbetare, som så önskade och inkom med en skriftlig ansökan, skulle kunna få sina andelar insatta i en pensionskassa. Styrelsen avsåg också att i framtiden överväga ytterligare subventioner av sådant sparande.¹⁴²

Möjligheten att avsätta vinstandelar till pensioner tycks ha gett upphov till oenighet bland arbetarna. Inför bolagsstämman föreslog därför styrelsen att utdelningen skulle ske på samma sätt som tidigare år.¹⁴³

Även om Kropps utdelningar till arbetare knappast orsakade någon stor massmedial uppmärksamhet kan man förmoda att systemet väckte viss nyfikenhet, åtminstone hos andra företag. Av styrelseprotokollet från den 29 oktober 1892 framgår att det inkommit en förfrågan om vinstdelningen från Gotlands maltfabriks aktiebolag.¹⁴⁴ Svarsskrivelsen, undertecknad av disponentdirektören Fredrik Strömfelt, återfinns i sin helhet i protokollet. Brevet är intressant på flera sätt. För det första framgår att Gotlands maltfabrik undrat om Kropps vinstdelning på något sätt var anknuten till arbetarnas pensioner. Detta tillbakavisade Strömfelt:

Vårt på bolagets arbetare tillämpade ”vinstandelssystem” är icke någon pensions- eller annan inrättning utan helt enkelt en ”utdelning” till dem i procentförhållande till den utdelning, bolagets aktieegare erhålla på sitt i affären insatta kapital, något reglemente hafva vi därför inte.

Samtliga vid bolagets kontor, grufvor, fabriker, jordbruk och sjukhus anställda personer tago del i denna ”utdelning”, hvarifrån dock undantages: a) de arbetare, hvilka bolagsstämmodagen den 15 Juni ännu icke varit en full månad hos bolaget anställda, b) de arbetare, hvilka under arbetsåret blifvit skilde, frivilligt eller nödtvunget, ur bolagets arbete. Utdelningsbeloppet har af bolagsstämman blifvit bestämdt till samma procent på aktieegarnes utdelningssumma, som denna summa utgör procent på aktiekapitalet.

Vårt att notera är att detta är första gången uttrycket ”vinstandelssystem” används explicit i det material från bolagen på de nordvästskånska stenkolsfälten som jag studerat. Noterbart är också att bolagsstyrelsen betonar systemets icke-exkluderande karaktär. De enda som *inte* omfattades av utdelningen var personer som helt nyligen hade anställts eller som under året hade slutat sitt arbete vid företaget.

Svarsskrivelsen fortsatte med att beskriva beräkningen av varje enskild vinstandel:

Hvars och ens andel uträknas så, att, sedan de arbetarne, hvilka icke, den 15 juni varit en full månad anställda hos bolaget, blifvit fråndragna, hvarje åter-

¹⁴² Styrelseprotokoll 23/2 1892, Kropps aktiebolag, HAA.

¹⁴³ Styrelseprotokoll 15/6 1892, Kropps aktiebolag, HAA. Detta förefaller en smula förbryllande då ju styrelsen i januari inte hade sagt att någon enighet om avsättning till pensionsfond måste råda utan att detta var avhängigt av arbetarnas individuella önskemål.

¹⁴⁴ Styrelseprotokoll 29/10 1892, Kropps aktiebolag, HAA.

stående arbetare multiplieras med det antal månader af detta året, han varit i bolagets tjänst; samtliga dess produkter adderas derefter tillhopa, hvarefter den sålunda erhållna summan divideras uti utdelningsbeloppet (5000 Kr) då qvoten utgör det belopp, hvarje till utdelning berättigad person tillkommer (bekommer) för en månad: genom att sedan multiplicera detta månadsbelopp för hvar och en person eller arbetare med det antal månader, han varit i bolagets arbete under det år, utdelningen omfattar, varden hvars och ens ”vinstandel” bestämd, olika för det större eller mindre antal månader, han varit hos bolaget anställd under året.

Skrivelsen avslutades med en motivering till varför Kropps valt att låta sina anställda bli delaktiga i företagets vinster:

Skälet till att lemna ”vinstandel” till arbetarne är, att, om äfven en arbetare får full och tillräcklig liqid för verkställdt arbete – medelförtjensten för våra kolhuggare är omkr 3,60 per dag, förutom fria husrum eller hyresersättning och fritt bränsle – kan likväl i rörelsen eller fabrikationen, på ett sätt, insätter ett kapital, hvilket vid grufvor och dammande fabriker hastigare än eljest förbrukas, och detta hans kapital är – arbetskraften; därför bör, enligt vår tanke, ”vinstandelen”, om den skall kunna utgöra någon sorts gottgörelse eller amortering af nämnda kapital, skiljas från pensionsväsende och sjukkassor; sådana finnas hos oss derjemte. Ett annat skäl är, att dymedelst intressera arbetaren i tillverkningen och för ett godt resultat af det gemensamma arbetet. Ett sådant mål kan endast småningom vinnes.

Här framkom således ett nytt skäl till Kropps vinstdelning. Det resone-mang som Strömfelt förde saknade direkt koppling till företagets ekonomiska intressen. Det var av filantropisk karaktär, för att använda Matthews uttryck. Vidare bör noteras att det filantropiska argumentet framställdes som överordnat de affärsmässiga skälen.

Som ovanstående brev inledningsvis fastslog var Kropps utdelning till arbetarna på hösten 1892 inte någon pensionsinrättning. Men diskussioner hade, som vi sett, förts i denna riktning och frågan återkom på bolagsstämman 1893.¹⁴⁵

Styrelsen hade till denna stämma föreslagit att utdelningen skulle uppgå till 5 000 kronor och ske på samma sätt som tidigare. Men revisorerna, Gustaf Silfverstolpe och W A F Ekengren, var av annan åsikt. De ville att den direkta utbetalningen av vinstandelar skulle upphöra. Istället föreslog revisorerna att samma belopp skulle avsättas för att bildande en pensionsfond för bolagets arbetare. Förslaget fick en tämligen utförlig motivering i revisionsberättelsen. Silfverstolpe och Ekengren menade att den ursprungliga avsikten med Kropps vinstdelning hade varit att premi- era äldre arbetare, som på det sättet skulle känna större samhörighet med

¹⁴⁵ Bolagsstämmoprotokoll 15/6 1893, Kropps aktiebolag, HAA.

bolaget, samt att uppmuntra yngre arbetare att stanna i företaget.¹⁴⁶ Men, konstaterar Silfverstolpe och Ekengren:

[...] då arbetarpersonalens ständiga ökning årligen förorsakat en minskning i hvarje arbetares vinstandel, så har den fastställda utdelningen ibland de äldre arbetarna icke medfört hvad dermed åsyftats, ehuru många erkänt den välvilja som legat till grund för densamma, och hvad de yngre arbetarna åter beträffar, har åtgärder i ingen mån bidragit att kvarhålla dem i Bolagets tjänst [...].¹⁴⁷

Genom att placera arbetarnas vinstandel i en pensionsfond ansåg revisorerna att syftet att belöna företagets äldre arbetare bättre skulle uppfyllas. Längre fram i revisionsberättelsen framgår ytterligare ett motiv med den föreslagna nyordningen: att bidra till fattigvårdens finansiering. Detta låg i bolagets intresse, påpekade Silfverstolpe och Ekengren, då ju bolaget ändå hade ett stort ansvar för fattigvården i Bjufs socken.

Till stöd för sitt förslag hänvisade revisorerna också till stämningar i arbetarleden. De berättar om hur en grupp äldre arbetare föregående år hade försökt komma överens om en petition till bolaget med innebörden att låta vinstandelarna gå till en pensionsfond. Någon majoritet hade då inte kunnat vinnas för detta förslag, men revisorerna hävdade att det samlat ”många röster” och att ”[...] åtskilliga arbetare förklarade sig äfven med samma tillfredsställelse mottaga gåfvan i hvilken form som helst”.¹⁴⁸

En diskussion uppstod bland stämmodeltagarna. Disponenten Wadstein var en av dem som förklarade sig stå på revisorernas sida. Emot var Professor Gyldén med flera som ville att utdelningen detta år skulle göras efter samma principer som tidigare år men att styrelsen till nästa stämma skulle ha ett utarbetat förslag med reglemente för en pensionsfond. Det förefaller alltså som om diskussionen inte i första hand gällde om man skulle gå över till ett system med uppskjutna vinstandelar utan när en sådan övergång skulle ske.

De närvarande ägarna beslutade efter omröstning att gå på revisorernas linje, 5000 kronor avsattes till bildandet av en pensionsfond. Samma belopp avsattes även vid nästkommande stämma.¹⁴⁹

Enligt reglementet till den nybildade pensionsfonden skulle arbetarna ha rätt att utse en ledamot och en suppleant i fondens styrelse. Ett möte utlystes på sommaren 1894 för att förrätta detta val. Vid detta möte väg-

¹⁴⁶ Det bör här påpekas att Silfverstolpe och Ekengren också var revisorer när Kropps första beslut om utdelning till arbetare fattades 1889.

¹⁴⁷ Revisionsberättelse, årsredovisning 1892, Kropps aktiebolag.

¹⁴⁸ Revisionsberättelse, årsredovisning 1892, Kropps aktiebolag.

¹⁴⁹ Bolagsstämmoprotokoll 15/6 1894, Kropps aktiebolag, HAA.

rade emellertid Kropps' arbetare att välja några representanter. Orsaken härtill framgår inte av bolagets protokoll.¹⁵⁰

Året efter, 1895, slogs Kropps aktiebolag samman med Vallåkra stenkols aktiebolag. På Kropps sista styrelsemöte konstaterades att 11 100 kronor använts till att köpa in obligationer från Allmänna hypoteksbanken "[...] hvilka nedsänts till Bjuf för att på föreskrifvet sätt utgöra pensionsfond åt bolagets arbetare".¹⁵¹

Analys och slutsatser

Framställningen av vinstdelningssystemen på de nordvästskånska stenkolsfälten har hittills hållits på en tämligen konkret nivå. I detta kapitel sammanfattar och diskuterar jag resultatet från de empiriska undersökningarna med direktare anknytning till uppsatsens teoretiska referensram. Jag försöker också dra vissa allmänna slutsatser beträffande vinstdelning i Sverige under slutet av 1800-talet.

Spridning och omfattning

En del av syftet med denna uppsats var att bidra till ökad kunskap om hur vanligt det var med vinstdelning i Sverige. För detta ändamål har jag genomfört en inventering av gruvföretagen på nordvästra Skånes kolfält. Jag hittade i denna inventering inget annat exempel på vinstdelning, i begreppets strikta mening, än de två tidigare kända fallen, Höganäs och Kropps. I Höganäs tillämpades vinstdelning från 1889 till 1902, i Kropps från 1889 till 1894. Landshövdingeberättelsen för Malmöhus län uppger vidare att det funnits något slags kollektivt, produktionsanknytt belöningsystem i Ljungsgårds gruva. Om det var frågan om vinstdelning i egentlig mening har jag dock inte haft möjlighet att kontrollera.

Däremot fann jag flera exempel på obestämd vinstdelning – fall där företagets ägare vid flera årsbokslut i rad, utan några uttalade principer, avsatte en summa till arbetarnas förmån. Obestämd vinstdelning praktiserades, i olika bolag, på stenkolsfälten från 1889 till 1921.

Det nordvästskånska gruvdistriktet ser ut att vara ett exempel på den imitationseffekt som tidigare observerats i Storbritannien. En möjlig tolkning är att det hela sattes igång när Vallåkra beslutade att dela ut en gåva till sina arbetare. Sedan följde Höganäs och Kropps efter, men de nöjde sig inte med att ge arbetarna en tillfällig gåva, de satte vinstdelningen i system och formulerade principer för hur arbetarnas andel

¹⁵⁰ Styrelseprotokoll 9/8 1894, Kropps aktiebolag, HAA.

¹⁵¹ Styrelseprotokoll 31/5 1895, Kropps aktiebolag, HAA.

skulle beräknas. Tolkningen av förloppet som en imitationsprocess ligger i linje med Hardenbys uppfattning att företagen i gruvdistriktet tenderade att följa efter varandra när det gällde olika förmåner för arbetarna.

De belopp som avsattes till arbetarnas förmån var inte speciellt stora. I Höganäs motsvarade arbetarnas vinstandel sex procent av nettovinsten under 1890-talet. I Kropps var motsvarande andel drygt tre procent under systemets femåriga livslängd. Vinstdelningens blygsamma omfattning i Höganäs och Kropps blir tydlig vid en jämförelse med Atlas där 20 procent av nettovinsten gick till de anställda. Vinstandelarnas storlek kan också sättas i relation till lönerna. Om man utgår från att en gruvarbetare jobbade 280 dagar per år¹⁵² kan man för år 1890 sluta sig till att vinstandelen uppgick till 1,6 procent av en kolhuggares årslön i Höganäs och ganska precis en procent i Kropps. Någon direkt jämförelse är i detta avseende svår att göra med Atlas. Däremot kan sägas att en samtida auktoritet på området rekommenderat att vinstandelen, för att göra någon effekt, borde uppgå till minst tio procent av arbetarens årsinkomst.¹⁵³

Ett allmänt intryck från såväl inventeringen som de följande fallstudierna var att själva begreppet 'vinstdelning' inte tycks ha använts i gruvdistriktet, vare sig i Höganäs och Kropps eller i något av de andra företagen. I Höganäs talar man om vinstmedel avsatta "till arbetarnas bästa", i Kropps om "utdelning till arbetarna". Och när Höganäs bolagsledning 1891 skrev ett brev till *Öresunds-posten* så var det inte i första hand för att marknadsföra ett vinstdelningssystem utan för att upplysa om nya pensionsförmåner. I det här sammanhanget kan också nämnas att beslutet att avsätta en del av företagets vinst till arbetarnas förmån inte tycks ha varit särskilt kontroversiellt, vare sig i Höganäs eller i Kropps. Det finns inga reservationer eller referat av diskussioner som antyder någon oenighet bland företagets ägare. I ett tidningsreferat från 1889 års bolagsstämma i Kropps konstaterades att förslaget om utdelning till arbetarna fått ett "anmärkningsvärt" gott mottagande.¹⁵⁴ Inte heller detta företags övergång från kontanta utbetalningar till indirekta andelar tycks ha gett upphov till någon principiell oenighet, även om det fanns olika uppfattningar om tidpunkten för en sådan förändring.

En slutsats av studien är att vinstdelning på de nordvästskånska stenkolsfälten tillämpades i tysthet, för att låna Emil Sommarins uttryck. Kanske väntar fler svenska system från det sena 1800-talet på att upp-

¹⁵² Denna uppskattning är hämtad från Sjölin (1943), sid 165.

¹⁵³ Leffler (1893), sid 99.

¹⁵⁴ Att artikelförfattaren gör denna iakttagelse kan bero på att det tidigare stormat kring Kropps. I det arkivmaterial jag gick igenom fanns också flera exempel på hur företagets ägare i andra sammanhang var oeniga, t ex vad gäller aktieutdelningens storlek och bildandet av en kartell med de andra bolagen i gruvdistriktet. Om det funnits avvikande uppfattningar om vinstdelningen bland Kropps ägare skulle det med andra ord ha lämnat avtryck i protokollen.

täckas. Det är möjligt att det, förutom den nordvästskånska gruvnäringen, också fanns andra branscher där vinstdelning, åtminstone i dess obestämda form, var vanligt förekommande. Men att arbetarnas delaktighet i vinsten överlag skulle ha utgjort ett *normalt* inslag i arbetslivet är inte troligt. En rimlig hypotes är att idén, där den praktiserades, ofta kopplades samman med pensionsutfästelser. Pensionssystem med arbetsgivarinblandning var dock snarast ett undantag vid denna tid – endast fem procent av industriarbetarna i Sverige var anslutna till dylika inrättningar.¹⁵⁵

Former

Vinstdelningen i Kropps var, som jag tidigare konstaterat, icke-exkluderande till sin karaktär. Systemet omfattade från början alla arbetare. Efter ett år tillkom villkoret att arbetaren skulle ha varit anställd minst en månad innan bolagsstämmodagen. I Höganäs omfattades de som satte in pengar i sparkassan samt, indirekt, de som ingick äktenskap.¹⁵⁶ Vinstdelningssystemen i Höganäs och Kropps saknade de tydliga verktyg för disciplinering av arbetskraften som återfanns i exempelvis Munksjö och Atlas.

Vare sig Höganäs eller Kropps hade några särskilda normer för beräkning av företagets vinst som var förknippade med vinstdelningssystemet. Däremot fanns tydliga normer för beräkning av arbetarnas vinstandel, i bägge fallen var denna summa relaterad till aktieutdelningen, men på olika sätt. Höganäsarbetarna fick samma andel av nettovinsten som aktieutdelningen i procent av aktiekapitalet. I Kropps beräknades utdelningen till arbetarna genom att ta aktieutdelningen i procent multiplicerat med aktieutdelningen i kronor.

Av de två systemen var det endast Kropps som hade tydliga normer för hur arbetarnas andel i vinsten skulle fördelas mellan arbetarna. Från början fick varje anställd en lika stor summa. Efter ett år ändrades systemet så att utbetalningarnas storlek kopplades till det antal månader arbetaren varit anställd under det gångna året.

I Höganäs saknades explicita normer för den inbördes fördelningen, vilket hänger samman med systemets indirekta och uppskjutna karaktär. Formellt sett var vinstdelningen i Höganäs visserligen blandad då det fanns ett inslag av frivilligt pensionssparande. Men huvuddelen av arbetarnas vinstandel kanaliserades till en änkekassa.

¹⁵⁵ Harrysson (2000), sid 44.

¹⁵⁶ I förbigående kan här nämnas att Leffler i *Olika löneformer* var mycket skeptisk till idén att använda vinstandelarna till att subventionera sparande eftersom ”viljan och förmågan att spara ju ingalunda sammanfalla”. Leffler (1893), sid 103.

I Kropps tillämpades vinstdelning på ett mer direkt sätt, andelarna betalades ut i form av kontanter några veckor efter bolagsstämman. Efter fyra år övergavs emellertid den kontanta utbetalningsformen, istället sattes pengarna det året in på en pensionsfond. Anledningen var bland annat att beloppen som delades ut hade eroderats av det ökade arbetarantalet.¹⁵⁷

Detta fenomen, att vinstdelningssystem avskaffas (eller som i det här fallet förändras), har observerats många gånger tidigare.¹⁵⁸ De samtida vinstdelningsförespråkarna var också medvetna om problemet. Leffler konstaterade exempelvis att:

[E]n god del af de försök, som hittills hafva misslyckats, redan från början varit dömda till att slå fel just därför, att de vinstandelar, som arbetsgifvarne velat afstå åt sina arbetare blifvit alltför mikroskopiska.¹⁵⁹

Jag har vare sig i Höganäs eller i Kropps hittat några tecken på att vinstdelningen sammanföll med förändrade maktrelationer mellan arbetsgivare och arbetare. Det var exempelvis i Höganäsfallet tydligt att styrelsen kontrollerade användningen av de till arbetarnas förmån avsatta vinstmedlen. Arbetarna hade visserligen ett betydande inflytande i Höganäs änkekassa men denna kassa hade startats av arbetarna själva långt innan några kopplingar gjordes till företagets vinster. Det kan till och med vara så att bolagets inflytande över denna kassa stärktes i och med vinstdelningen. Någon klarhet i detta har jag emellertid inte kunnat få.

I den pensionsfond som startades av Kropps efter det att man övergivit de kontanta utbetalningarna hade arbetarna rätt att utse representanter (en ledamot och en suppleant). Här öppnades alltså en möjlighet för arbetarna till medinflytande över en bolagsanknuten välfärdsinrättning men denna möjlighet utnyttjades av någon anledning inte.

Efter att ha gått igenom vinstdelningens former i Höganäs och Kropps är det nu dags att göra några preliminära iakttagelser beträffande idéns tillämpning i det sena 1800-talets Sverige. Ser det ut att finnas några återkommande inslag i de kända svenska systemen från denna tid?

Vad gäller beräkningen av arbetarnas vinstandel kan konstateras att företagen tillämpade olika principer, som framgår av tabell 7 nedan.

¹⁵⁷ Som påpekades ovan så var beloppen redan från början små i förhållande till arbetarnas årslön.

¹⁵⁸ AGA (som tillämpade kontant vinstdelning 1914-1968) är ett exempel från Sverige. Där uppgick vinstandelarna i systemets början på 1910-talet till 6-10 procent av lönen, i mitten av 1960-talet hade de sjunkit till omkring 1,5 procent av lönen. År 1968 ersattes vinstdelningen av ett fast lönepåslag. Wréden (1976), sid 247.

¹⁵⁹ Leffler (1893) sid 100.

Tabell 7. Normer för beräkning av arbetarnas vinstandel i sex tidiga svenska vinstdelningssystem

Företag	Normer för beräkning av arbetarnas vinstandel
Stockholms gaslysningsaktiebolag	procent av aktieutdelningen (fast procentsats)
Försäkringsaktiebolaget Skandia	procent av de fyra senaste årens nettovinst
Nya aktiebolaget Atlas	procent av nettovinsten
Munksjö bruk	avkastning på donerade aktier
Höganäs stenkolsbolag	procent av nettovinst (procentsats=aktieutdelning)
Kropps aktiebolag	procent av aktieutdelning (procentsats=aktieutdelning)

Källor: Peterson (1984), sid 99–104; Gårdlund (1973), sid 57; Styrelse- och bolagsstämmoprotokoll för Höganäs stenkolsbolag och Kropps aktiebolag, HAA.

Tabell 8. Tidiga svenska vinstdelningssystem: några karaktäristika

Tidsperiod	Företag	Kontant	Indirekt	Uppskjuten	Arbetarinflytande
1867– ..	Stockholms gaslysningsaktiebolag	Ja	Ja	Delvis	Nej
1874–1889	Försäkringsaktiebolaget Skanska	Ja	Ja	Delvis	Nej
1889–1903	Höganäs stenkolsbolag	Nej	Ja	Ja	Nej
1889–1893	Kropps aktiebolag	Ja	Nej	Nej	Nej
1894	–”–	Nej	Ja	Ja	Nej
1890– ..	Munksjö bruk	Ja	Ja	Delvis	Nej
1891–1903	Nya aktiebolaget Atlas	Ja	Ja	Delvis	Ja

Kommentar: Kolumnerna 'Kontant', 'Indirekt' och 'Uppskjuten' syftar på utbetalningarnas karaktär. Det är inte känt när vinstdelningen upphörde i Stockholms gaslysningsaktiebolag och i Munksjö bruk. Dock kan det med säkerhet fastställas att vinstdelning i det senare fallet fortfarande tillämpades 1894.

Källor: Peterson (1984), sid 99–104; Gårdlund (1973), sid 57, 368–369; Styrelse- och bolagsstämmoprotokoll för Höganäs stenkolsbolag och Kropps aktiebolag.

Det tycks i detta avseende inte ha funnits någon allmän modell för vinstdelning i Sverige. Denna mångfald är för övrigt också något som tycks ha gällt vinstdelningens tillämpning i andra länder vid samma tid.¹⁶⁰

Tabell 8 sammanfattar några andra karaktärsdrag hos de tidiga svenska vinstdelningssystemen.

Överlag så kan också sägas att de tidiga svenska vinstdelningsförsöken var indirekta eller blandade till sin karaktär. Det var bara i Kropps (1889–1893) som hela vinstandelen betalades ut i kontant form. Detta skiljer de svenska erfarenheterna från exempelvis Storbritannien och USA där den kontanta utbetalningsformen var vanligast.¹⁶¹ Man skulle därav kunna dra slutsatsen att de svenska företagen var mer pater-

¹⁶⁰ Leffler (1893), sid 78, 98.

¹⁶¹ Se Leffler (1893), sid 142-145, 148.

nalistiska än sina brittiska och amerikanska motsvarigheter. Men oviljan att betala ut kontanta andelar kan också komma sig av beloppens ringa storlek. De tidiga svenska systemen kännetecknas vidare av att utbetalningarna till stor del var uppskjutna. Detta är intressant mot bakgrund av det resonemang om arbetsgivares strategier för att knyta till sig arbetskraft som fördes i introduktionskapitlet. Om arbetarens vinstandel inte betalas ut omedelbart förstärks vinstdelningens segmenterande funktion. Arbetaren går vid ett eventuellt byte av arbetsgivare inte bara miste om framtida vinstandelar utan förlorar också redan intjänade vinstandelar.

Det finns endast ett svenskt exempel där systemet innebar förändrade maktrelationer mellan arbetare och arbetsgivare. Detta undantag är Atlas, där fick arbetarna insyn i företagets bokslutsarbete och starkare anställningstrygghet. Inget av de kända systemen kombinerade vinstdelning med delägarskap för arbetarna.¹⁶²

Motiv

Det källmaterial som jag gått igenom lämnar egentligen inga upplysningar om varför ledningen för Höganäs stenkolsbolag 1889 föreslog att en del av nettovinsten skulle avsättas till arbetarnas förmån. Inte heller verkade ledningen från början riktigt ha haft klart för sig vad de avsatta vinstmedlen skulle användas till. Det första året användes de inte alls. Året därefter angavs att avsättningen huvudsakligen skulle gå till pensioner. Det var först i och med bolagsstämman 1891 som systemet hade fått sin färdiga form – och sin avsiktsförklaring. Denna motivering angavs i en tidningsartikel och gick ut på att de till företagets vinster kopplade pensionsförmånerna skulle ses som ett uttryck för företagets omsorg om sina anställda och var ämnade att bidra till fortsatt goda relationer med arbetarna.

Var detta ett uttryck för oro över arbetarrörelsens radikalisering? Tidsmässigt sammanhänger införandet av vinstdelning i Höganäs väl med bildandet av en fackförening. Bolaget var uppenbarligen motståndare till den fackliga organisationen och tvingade arbetarna att skriva på kontrakt där de gav upp föreningsrätten. Men det förtjänar att påpekas att jag inte funnit några direkta belegg för att vinstdelningen skulle ha betraktats som ett sätt att förhindra strejker och facklig aktivitet.

Om detta hade varit systemets primära motiv skulle det vidare legat nära till hands för bolagsledningen att avbryta vinstdelningen efter den

¹⁶² Möjligtvis med undantag för Munksjö. Men till skillnad från andra kända internationella system betalades arbetarnas vinstandelar inte ut i form av nya aktier. Systemet i Munksjö hade ett inslag av kollektivt delägarskap men syftade inte till ökat delägarskap för arbetarna.

stora och uppmärksammade strejken 1898.¹⁶³ Så skedde inte, trots att det i tid inte hade gått mer än ungefär tre månader från strejkens slut till bolagsstämmans beslut om avsättningar till arbetarnas förmån.

Det faktum att huvuddelen av arbetarnas vinstandel gick till änkepensioner kan tolkas som ett uttryck för att bolagsledningen hade filantropiska avsikter. Inte heller detta kan uteslutas. Jag menar dock att bolagets sociala engagemang i grund och botten hade affärsmässiga skäl. Välfärdsinrättningar var en förutsättning för att över huvud taget kunna rekrytera arbetskraft.

Vinstdelningens indirekta och uppskjutna utformning kan, tillsammans med pensionssatsningen i övrigt, ha varit ett sätt för bolagsledningen att minska personalomsättningen. Detta kan relateras till att företaget på hösten 1889 övergav det ålderdomliga bruket att anställa arbetskraft på årsbasis. Möjligheten, för såväl arbetsgivare som arbetstagarer, att på kort sikt säga upp anställningskontrakt kunde skapa en sårbarhet som måste kompenseras på något sätt.¹⁶⁴

Ett motiv som kan uteslutas i Höganäsfallet är nog förhoppningar om ökad effektivitet. Några belägg för att bolagsledningen, genom att koppla änkepensionernas storlek och räntan på pensionssparandet till företagets vinst, ville få arbetarna att jobba hårdare har jag inte funnit i källmaterialet. Inte heller finns det något i systemets konstruktion som tyder på förekomsten av ett effektivitetsmotiv.

När Kropps bolagsstämma 1889 först beslutade om utdelningar till arbetarna var motivet däremot uppenbart affärsmässigt, det gick ut på att motivera arbetarna. Det gjordes emellertid också en hänvisning till de ”egendomliga förhållanden” som var rådande i företagets verksamhet. Kanske var detta en markering att stämman inte betraktade vinstdelning som något som var aktuellt för allmän tillämpning i näringslivet. De ”egendomliga” omständigheterna kan emellertid också tolkas som en referens till ett resonemang som disponentdirektören Strömfelt senare uttryckte i skrift. I ett brev till Gotlands maltfabrik hösten 1892 förklarade han att utdelningen till Kropps arbetare skulle ses som en kompensation för de fysiskt nedbrytande arbetsvillkor som rådde på företagets arbetsplatser. Detta filantropiska motiv framställdes av Strömfelt som överordnat ovan nämnda affärsmässiga skäl.

¹⁶³ Att arbetsgivare avbröt vinstdelningsförsök på grund av konflikter med arbetarna verkar i andra länder ha varit ett vanligt fenomen. Klinckowström inkluderade i sin motion en sammanställning över 38 inställda försök. I nio av dessa fall uppgavs skälet vara ”stridigheter med yrkesföreningar”, ”strejk”, ”arbetareoroligheter” eller kort och gott ”socialism”. Motion Första kammaren 1892:4, sid 184-185.

¹⁶⁴ Visserligen fattades beslutet om vinstdelning på sommaren samma år men det var inte förrän 1890 som bolagsstämman kopplade samman detta med arbetarnas pensioner.

Inför bolagsstämman 1894 föreslog revisorerna en övergång från kontant till uppskjuten vinstdelning. De hävdade då att det ursprungliga motivet med utdelningen till arbetare hade varit att minska personalomsättningen. Mot bakgrund av vad som ovan framkommit om stenkolsbolagens ansträngningar att med bostäder och andra sociala inrättningar försöka knyta till sig en fast arbetarstam förefaller revisorernas uppfattning ha fog för sig. Den förändring av systemet som företogs 1890, var den enskilde arbetarens andel kopplades till anställningstidens längd, kan då ses som en justering för att bättre uppnå detta syfte.

I jämförelse med Höganäs var vinstdelningens avsikter mer välartikulerade i Kropps. Men det är likaväl svårt att, utifrån det material jag gått igenom, fastslå det *primära* motivet bakom vinstdelningen i Kropps. En möjlig tolkning är det fanns flera avsikter vars vikt förändrades över tiden. I samband med det ursprungliga beslutet 1889 framhölls arbetarnas ökade intresse för tillverkningen som det huvudsakliga motivet. När någon sådan effekt efter några år inte kunde observeras lyftes ett rättviseresonemang fram. Det är också möjligt att avsikterna skilde sig åt mellan olika aktörer. De skäl som revisorerna lyfte fram inför stämman 1894 återfanns exempelvis vare sig i motiveringen till det första beslutet om utdelning till arbetarna eller i Strömfelts svarsskrivelse till Gotlands maltfabrik.

Liksom i Höganäs har jag i fallet Kropps inte funnit några belägg för att vinstdelning skulle ha införts med den direkta avsikten att förebygga strejker. Av övriga kända svenska vinstdelningsförsök från denna tid så är det egentligen endast i Atlas där vinstdelning kan relateras till arbetsfredsmotiv. I detta företag upphörde också systemet i samband med en strejk.

Avsaknaden av direkta kopplingar mellan införandet av vinstdelning och oro för samhällsutvecklingen är anmärkningsvärd, inte minst om man betänker att belöningsformen i den offentliga debatten vid samma tid i första hand framställdes som en lösning på konflikten mellan arbetare och arbetsgivare. Såväl de historiska källorna som de tidiga svenska systemens konstruktion – med stora inslag av uppskjutna utbetalningar – indikerar att vinstdelning i praktiken lika väl kan ha hört hemma i arbetsgivarnas kamp *om* arbetarna som i deras kamp *mot* arbetarna.

Utländska inspirationskällor?

Idén om arbetarnas delaktighet i företagets vinster kan spåras långt tillbaka i historien.¹⁶⁵ Det var emellertid i det tidiga 1800-talets Frankrike

¹⁶⁵ Se Leffler (1893), sid 79-88.

som tankarna började få fotfäste i praktisk tillämpning. Det som började som enstaka experiment utvecklade sig så småningom till en internationell rörelse, med förgreningar i bland annat Storbritannien och USA. Vilken väg vinstdelningstanken vandrat när den anlände till nordvästra Skåne 1889 är dock en fråga som kvarstår att besvara.

I den offentliga debatten i Sverige uttrycktes de internationella inspirationskällorna tydligt. En frestande tanke är förstås att de nordvästskånska gruvföretagen influerades av den inledningsvis nämnda vinstdelningskongressen som hölls i samband med världsutställningen i Paris på sommaren 1889.¹⁶⁶ Leffler har påpekat att denna kongress medförde en våg av nya vinstdelningsplaner i Frankrike och Storbritannien.¹⁶⁷

I Höganäsbolagets arkiv finns gott om medaljer som vittnar om internationella kontakter och deltagande i diverse mässor och utställningar. Bolaget fick exempelvis priser vid världsutställningarna i Paris såväl 1867 som 1876.¹⁶⁸ Något som tyder på att Höganäsbolaget fanns med på 1889 års världsutställning, eller tog del av tidningsreferat från arrangemanget, och därigenom kom i kontakt med vinstdelningstanken har jag dock inte funnit i arkivmaterialet. Överhuvudtaget saknas där ledtrådar till varifrån ägarna till Höganäs stenkolsbolag och Kropps aktiebolag fått idén till den nya belöningsformen.

En framkomlig väg för att ta sig an denna fråga skulle möjligtvis kunna vara att studera företag i samma bransch i andra länder. Det finns, som påpekats ovan, belägg för imitationseffekter från Storbritannien. Kanske har sådana effekter gjort sig gällande även över nationsgränser? Detta är dock en forskningsuppgift som ligger utanför ramen för denna studie.

¹⁶⁶ Exakt mellan vilka datum kongressen hölls är för mig okänt. Klart är dock att kongressens resolutioner antogs i juli 1889. Leffler (1893), sid 135.

¹⁶⁷ Leffler (1893), sid 87.

¹⁶⁸ Det sistnämnda året (1876) deltog Höganäsbolaget också på en internationell utställning i Philadelphia (USA) där man erhöll en kopparmedalj.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Höganäs aktiebolags arkiv (HAA), Höganäs

Höganäs stenkolsbolags arkiv

- bolagsstämmoprotokoll
- styrelseprotokoll

Höganäs-Billesholms aktiebolags arkiv

- bolagsstämmoprotokoll

Kroppps aktiebolags arkiv

- bolagsstämmoprotokoll
- styrelseprotokoll

Vallåkra stenkols aktiebolags arkiv

- bolagsstämmoprotokoll

Tryckt källmaterial

Officiellt tryck

Riksdagstrycket med bihang

Sveriges officiella statistik

Organisationstryck

Billesholms-Bjufs aktiebolag

- årsredovisningar

Höganäs stenkolsbolag

- årsredovisningar
- *Reglemente för enkekassan vid Höganäs stenkolsbolag* (antaget 23/4 1892 och gällande från 1893, tryckår 1912)
- *Höganäsverkens änkekassa 1823–1923*

Kroppps aktiebolag

- årsredovisningar

Skromberga stenkols- & lerindustri aktiebolag

- årsredovisningar

Vallåkra stenkols aktiebolag

- årsredovisningar

Samtida tidskrifter och tidningar

Arbetet

Dagens nyheter

Helsingborgs-posten

Nya dagligt allehanda

Social-demokraten
Social tidskrift
Svensk tidskrift för litteratur, politik och ekonomi
Öresunds-posten

Samtida skrifter

- Arnberg, Johan Wolter (1870), "Arbetsfrågan", *Svensk tidskrift för litteratur, politik och ekonomi*.
- Fredriksson, Nils (1910), "Ett förslag till försoning mellan kapital och arbete", *Social Tidskrift*, vol 10, nr 1.
- Leffler, Johan (1881), *Grundlinier till nationalekonomiken*, P A Norstedt & söners förlag: Stockholm.
- Leffler, Johan (1893), *Om olika löneformer med särskildt afseende på s. k. vinstdelningssystem*, Skrifter utgifna af Lorénska stiftelsen, nr 8, Samson & Wallin: Stockholm.
- Sommarin, Emil (1910), "Ett förslag till försoning mellan kapital och arbete", *Tiden*, vol 2.

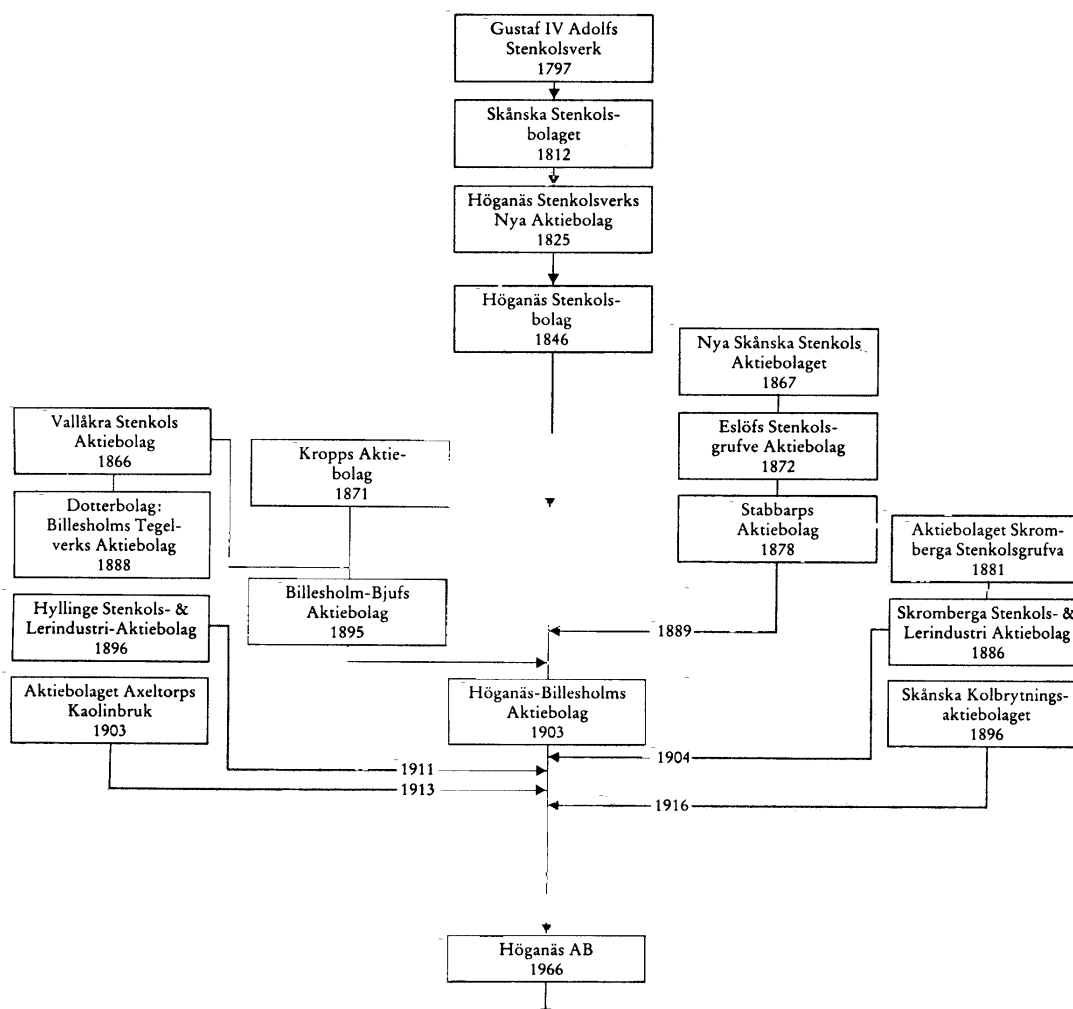
Litteratur

- Berkowitz, Edward & McQuaid, Kim (1980), *Creating the welfare state: The political economy of twentieth-century reform*, Praeger: New York
- Bosaeus, Elis (1953), *Munksjö bruks minnen*, Uppsala.
- Carlson, Benny (2003), *Amerikansk välfärdskapitalism och social ingenjörskonst*, SNS Förlag: Stockholm.
- Church, Roy (1971), "Profit-sharing and labour relations in England in the nineteenth century", *International review of social history*, vol 16, nr 1.
- Derber, Milton (1970), *The American idea of industrial democracy 1865–1965*, University of Illinois Press: Urbana, Chicago & London.
- Gårdlund, Torsten (1973), *Atlas Copco 1873–1973: Historien om ett världsföretag i tryckluft*, Atlas Copco AB: Nacka.
- Hardenby, Brita (1987), *På kolgruvornas tid*, Förlags AB Wiken: Lund.
- Harrysson, Lars (2000), *Arbetsgivare och pensioner: Industriarbetsgivarna och tjänstepensioneringen i Sverige 1900–1948*, Värpinge ord & text: Lund.
- L'Estrad, Leif (2002), *Från stenkol och lera till järnpulver: Höganäbolaget genom två sekler*, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen: Nyhamnsläge.

- Lindkvist, John (1986), "Franz Dauman och Skromberga stenkols- och lervaruindustri aktiebolag 1886–1904", *Grufvan*.
- Lundh, Christer (1989), *Den svenska debatten om industriell demokrati 1919–1924: I. Debatten i Sverige*, Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen: Lund.
- Lundh, Christer (2002), *Spelets regler: Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000*, SNS förlag: Stockholm.
- Matthews, Derek (1988), "Profit-sharing in the gas industry, 1889–1949", *Business history*, vol 30, nr 3.
- Matthews, Derek (1989), "The British experience of profit sharing", *Economic history review*, nr 4.
- Nuti, D M (1987), "Codetermination and profit-sharing", i: John Eatwell, Murray Milgate & Peter Newman, *The new Palgrave dictionary of economics: Volume 1 A to D*, Macmillan: London.
- Olofsson, Jonas & Edebalk, Per Gunnar (2000), "Enskilt och offentligt i socialpolitiken: Arbetsplatsanknuten sjukersättning i Sverige 1830–1955", *Historisk tidskrift*, nr 1.
- Olofsson, Åke (1949), *Höganäs sparbank 1899–1949*, Tryckeribolaget: Höganäs.
- Perks, Robert B (1982), "Real profit-sharing: William Thomson and sons of Huddersfield, 1886–1925", *Business history*, vol 24, nr 2.
- Peterson, Claes (1984), *Äganderätt, avtalsfrihet och fördelning av företagets vinster: Vinstandelssystemet i svensk 1800-talsdebatt*, Juristförlaget: Stockholm.
- Pollard, Sidney & Turner, Robert (1976), "Profit-sharing and autocracy: The case of J.T. and J. Taylor of Batley, Woolen manufacturers, 1892–1966", *Business history*, vol 18, nr 1.
- Poole, Michael (1989), *The origins of economic democracy: Profit-sharing and employee-shareholding schemes*, Routledge: London & New York.
- Shields, John (1997), "'Lead bonus happy': Profit-sharing, productivity and industrial relations in the Broken Hill mining industry, 1925–83", *Australian economic history review*, vol 37, nr 3.
- Sjölin, Walter (1943), *Jord och kol: Bidrag till den skånska bondeklassens och kolbrytningens historia*, Billesholmstraktens hembygdsförening: Bjuv [1980].
- Skytt, Torsten & Åsbrink, Sven H (1952), *Vinstdelning och vinstandelssystem: Uppkomst, utveckling, framtidsmöjligheter*, Studieförbundet näringsliv och samhälle: Stockholm.
- Svensson, Nils (1934), *Höganäs genom tiderna: Jämte en historik över arbetarrörelsen 1889–1934*, Tryckeriaktiebolaget Demokraten: Hälsingborg.

- Svensson, Thommy (1988), "Japansk företagsledning och svenska bruk – en felande länk?", i Berndt Schiller & Thommy Svensson (red), *Arbete och arbetsmarknad i Norden: Nya linjer inom den nordiska arbetslivsforskningen*, Arkiv: Lund.
- Swenson, Peter (1991), "Managing the managers: The Swedish employers confederation, labour scarcity, and the suppression of labor market segmentation", *Scandinavian journal of history*, vol 16.
- Wredén, Åke (1976), *Kapital till de anställda? En studie av vinstdelning och löntagarfonder*, Studieförbundet näringsliv och samhälle: Stockholm.
- Åsard, Erik (1978), *LO och löntagarfondfrågan: En studie i facklig politik och strategi*, Raben & Sjögren: Stockholm.
- Östlund, David (2003), *Det sociala kriget och kapitalets ansvar: Social ingenjörskonst mellan affärsintresse och samhällsreform i USA och Sverige 1899–1914*, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet: Stockholm.

Bilaga 1. Schematisk tablå över gruvbolagen

Kommentar: Ljungsgårds gruva och Boserups bolags gruva saknas.

Källa: Hardenby (1987), sid 150.

Lund Papers in Economic History

2000

69. Jani Saarinen, Innovation Activity in Finnish Industries - A New Pattern. /*General Issues*/

2001

70. Joakim Appelquist, Ett institutionellt perspektiv på den svenska modellen. Effektivitet och institutionell förändring på den svenska arbetsmarknaden från Saltsjöbadsavtalet till Åmanlagarna. /*General Issues*/
71. Göran Ahlström, "The Edison of Sweden". C.E. Johansson and the 'Standards of Standard'. /*General Issues*/

2002

72. Lars Pettersson & Daniel Sjölin, Socialt kapital, nyföretagande och ekonomisk tillväxt. En jämförelse mellan några kommuner i Öresundsregionen. /*Education and the Labour Market*/
73. Anders Nilsson, Yrkesutbildning och kommunal utveckling. Om yrkesutbildningens betydelse i kommunala strategier för ekonomisk tillväxt. /*Education and the Labour Market*/
74. Paulina Morel-Astorga, Patterns of Entrepreneurship. Development of Chilean Wine Industry 1850-2000. /*Development Economics*/
75. Grethe Banggaard, Fattigförsorgen på landet 1763-1894: Fem sogne i Skåne. /*Population Economics*/
76. Grethe Banggaard, Sygdom og Sundhed: Offentlige indgreb og deres virkninger i Sydsverige, ca. 1750-1894. /*Population Economics*/
77. Martin Dribe & Paul Nystedt, Information, Trust and Diffusion of Smallpox Vaccination: The Case of Scania, Sweden 1802-1835. /*Population Economics*/
78. Tommy Bengtsson & Martin Dribe, Fertility Response to Short-term Economic Stress: Deliberate Control or Reduced Fecundability? /*Population Economics*/
79. Martin Dribe, Dealing with Economic Stress Through Migration: Lessons from Nineteenth Century Rural Sweden. /*Population Economics*/
80. Martin Dribe & Christer Lundh, People on the Move: Determinants of Servant Migration in Nineteenth Century Sweden. /*Population Economics*/
81. Martin Dribe & Maria Stanfors, Leaving Home in Post-War Sweden: A Micro-level Analysis of the Determinants of Leaving the Parental Home in Three Birth Cohorts. /*Population Economics*/
82. Tommy Bengtsson & Martin Dribe, New Evidence on the Standard of Living in Sweden during the 18th and 19th Centuries: Long-term Development of the Demographic Response to Short-term Economic Stress among Landless in Western Scania. /*Population Economics*/
83. Tommy Bengtsson & Kirk Scott, Immigrant Consumption of Sickness Benefits in Sweden, 1981 – 1991. /*Population Economics*/

2003

84. Christer Lundh, Life Cycle Servants in Nineteenth Century Sweden – Norms and Practice. /*Population Economics*/
85. Christer Lundh, Regional Variations in Age at First Marriage in Sweden, 1870 – 1900. /*Population Economics*/
86. Martin Dribe, Childbearing History and Mortality in Later Life: Comparing Men and Women in Southern Sweden, 1766–1895 /*Population Economics*/
87. Tobias Karlsson, Tidiga svenska vinstdelningssystem. Med särskilt avseende på Höganäs stenkolsbolag 1889–1902 och Kropps aktiebolag 1889–1894. /*General Issues*/

Lund Papers in Economic History are published by the Department of Economic History, Lund University, Sweden. This series replaces the former series under the title *Meddelande från ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet*. The change of name reflects the orientation of the series towards an international readership. The series is multilingual, but the majority of the working papers appear in English.

Lund Papers in Economic History include papers in the following topic areas:

General Issues

Development Economics

Education and the Labour Market

Population Economics

Lund Papers in Economic History are published as occasion arises, not at fixed intervals. Printed issues are distributed to libraries. From 1999 and onwards, full-text electronic issues are also available on www.ekh.lu.se. Those who would be interested in receiving information by email on new issues of **Lund Papers in Economic History** are requested to send an email message to Lund.Papers@ekh.lu.se.

LUND
UNIVERSITY